MARATHA SAMAJ SEVA MANDAL'S

CHH.SHIVAJI NIGHT COLLEGE OF ARTS AND COMMERCE, SOLAPUR

Criterion – III

3.3.1. Number of research papers published per teacher in the journals notified on UGC care list.

VOLUME No.68, ISSUE No.05, JANUARY-2020

ISSN (Online): 0474-9030

SDGS 2020
OUR HERITAGE

Impact Factor (2020): 6.8

UGC Care Listed, Multidisciplinary Journal for Research Publication

Special Issue on

Sustainable Development Goals

Librarian
Chh. Shivaji Night College
Solapur.

Executive Editor
Dr. Deepak M. Bharti

Chief Editor
Prin. Dr. Shivdas Z. Shirsath

Copyright © Authors 2020

232

VOLUME NO. 68, ISSUE NO. 05, JANUARY 2020 ISSN (ONLINE): 0474-9030

SDGS 2020
OUR HERITAGE

Impact Factor (2020): 6.8

UGC CARE LISTED, MULTIDISCIPLINARY JOURNAL FOR RESEARCH PUBLICATION

SPECIAL ISSUE ON

SUSTAINABLE DEVELOPMENT GOALS

GUEST EDITORIAL BOARD FOR VOLUME NO. 68, ISSUE NO. 05

Executive Editor
DR. DEEPAK M. BHARTI
(Professor in Economics)

Chief Editor
DR. SHIVDAS Z. SHIRSATH
(Principal)

:Co-Editors:

DR. DATTA JADHAV
(Assistant Professor in Public Administration)

MR. NAGORAO WAGHMARE
(Assistant Professor in Political Science)

MR. GOVIND BAVASKAR
(Assistant Professor in Sociology)

MR. MANGILAL RATHOD
(Assistant Professor in History)

I.Q.A.C. CSNC SOLAPUR

Copyright © Authors 2020

Librarian
Chh. Shivaji Night College
Solapur.

OUR HERITAGE
ISSN (Online) : 0474-9030 Vol-68, Special Issue-5
Impact Factor (2020) - 6.8
Special Issue on *"Sustainable Development Goals"*

	garaja va upay	Mohini Narayanrao Nabde	
251	शाश्वत विकासासाठी गुणवत्तापूर्ण शिक्षणाची गरज Shashwat vikasasathi gunwattapurna shikshanachi garaj	प्रा.राठोड ईश्वर लक्ष्मण Prof. Rathod Ishwar Laxman	1123-1126
252	औद्योगिकीकरण, पर्यावरण व प्रदुषण Audhogikikaran Paryawaran va pradushan	प्रा.डॉ.साबणे अशोक जी. Prof. Dr. Sabne Ashok G.	1127-1131
253	महाराष्ट्राच्या शाश्वत विकासाला अडसर ठरणारे घटक Maharashtrachya shashwat vikasala adasar tharnare ghatak	प्रा.डॉ.सुर्यकांत माधवराव सांभाळकर Prof. Dr. Suryakant Madhavrao Sambhalkar	1132-1134
254	शाश्वत विकास आणि गुणवत्ता शिक्षण Shashwat vikas ani gunwatta shikshan	प्रा.डॉ.वसंत पांडुरंग सरवदे Prof. Dr. Vasant Pandurang Sarwade	1135-1136
255	शाश्वत विकास / सतत विकासाचे महत्त्व आणि सिध्दांत Shashwat vikas/ satat vikasache mahattva ani sinddhant	प्रा.डॉ.उलगडे लक्ष्मण काशिनाथ Prof. Dr. Ulgade Laxman Kashinath	1137-1141
256	स्त्री-आरोग्य प्रबोधन : महाराष्ट्राच्या भूगोलाच्या विशेष संदर्भातून Stri-arogya prabodhan : Maharashtrachya bhugolachya vishesh sandarbhatun	डॉ.विजय रा.बाविस्कर Dr. Vijay R. Baviskar	1142-1146
257	महिला सबलीकरणामध्ये शासनाची भूमिका Mahila sabalikaranamadhe shasanachi bhumika	डॉ.वृशाली ओंकार अंबटकर Dr. Vrushali Onkar Ambatakar	1147-1151
258	दारिद्र्य निर्मुलनात भारताची भुमिका Daridrya nirmulanat bhartachi bhumika	प्रा.वाघमारे एन.एस. Prof. Waghmare N.S.	1152-1156
259	शाश्वत विकासासाठी स्त्री-पुरुष समानता ही काळाची गरज Shashwat vikasasathi stri-purush samanata hi kalachi garaj	प्रा.डॉ.वाय.बी.चव्हाण Prof. Dr. Y.B. Chavan	1157-1160
260	सोलापूर जिल्ह्याचा शाश्वत विकास – धार्मिक पर्यटनाच्या दृष्टीकोनातुन करमाळ्याच्या कमलादेवीचे एक सांस्कृतिक वारसा क्षेत्र म्हणुन महत्त्व Solapur jilhayacha shashwat vikas : Dharmik paryatancha drushtikonatun karmalyachya Kamladeviche ek sanskruti warsa kshetra mhanun mahattva	प्रा.अरुण विठ्ठल सोनकांबळे Prof. Arun Vitthal Sonkamble	1161-1164
261	आरोग्याचे महत्त्व Arogyache mahattva	प्रा.डॉ.भुजबळ एस.एम. Prof. Dr. Bhujbal S.M.	1165-1167
262	भारतातील तापमान बदल – एक भौगोलिक अभ्यास	डॉ.अर्जुन केशवराव कटके Dr. Arjun Keshavrao Katke	1168-1175

I.Q.A.C. CSNC SOLAPUR
Librarian
Chh. Shivaji Night College
Solapur.

OUR HERITAGE
ISSN (Online) : 0474-9030 Vol-68, Special Issue-5
Impact Factor (2020) - 6.8
Special Issue on *"Sustainable Development Goals"*

सोलापूर जिल्ह्याचा शाश्वत विकास, धार्मिक पर्यटनाच्या दृष्टीकोनातुन करमाळ्याच्या कमलादेवीचे एक सांस्कृतिक वारसा क्षेत्र म्हणुन महत्त्व

प्रा. अरुण विठ्ठल सोनकांबळे
इतिहास विभाग प्रमुख,
छ. शिवाजी नाईट कॉलेज ऑफ
आर्ट्स अॅन्ड कॉमर्स, सोलापूर
E-mail ID : arunsonkamble6126@gmail.com

संक्षिप्त गोषवारा (Abstract) :

महाराष्ट्रात १८ व्या शतकामध्ये प्रचलित असणारे बांधकाम तंत्र म्हणजे दगड आणि भाजलेल्या पक्क्या विटांचा एकत्रित वापर हे होय. या तंत्राचा वापर या मंदिरात देखील केल्याचा आढळतो. अशाप्रकारे निर्माण झालेले हे एक उत्कृष्ट स्थापत्य शैलीचा नमुना असणारे मंदिर आहे. १८ व्या शतकामध्ये मराठा समाजाचा विस्तार झाला. मराठे दक्षिण व उत्तर भागामध्ये पोहचले व तेथुन सांस्कृतिक वैशिष्टये घेऊन आले व त्याचे जतन स्वदेशी कला याचे उत्तम उदाहरण करमाळ्यातील कमलादेवीचे मंदिर हे होय. या मंदिरामुळे सीमावर्ती भागातील सोलापूरच्या सांस्कृतिक वारसा जो विविधतेने नटलेला आहे. यामध्ये निश्चितच भर टाकते. सद्यकाळामध्ये हे मंदिर प्रकाशझोतामध्ये येण्यामागचे कारण भारतामध्ये लोकप्रिय ठरलेला मराठी चित्रपट 'सैराट' हे होय. या चित्रपटातील चित्रीकरणात मंदिराचे उत्कृष्ट दर्शन घडवून आणलेले आहेत त्यामुळे हे मंदिर पाहण्यासाठी महाराष्ट्रातील कानाकोपऱ्यातील लोक येथे येऊ लागले. या मंदिरासोबतच चित्रपटामध्ये उजनी धरणाच्या जलाशय परिसराचा देखील प्रथमच खुबीने वापर करण्यात आला.

Keywords: शाश्वत विकास, सांस्कृतिक वारसा क्षेत्र

प्रस्तावना :महाराष्ट्र शासनाने २०१६ रोजी जाहिर केलेले पर्यटन धोरणानुसार पर्यटन क्षेत्रास प्राधान्य क्षेत्र म्हणुन संबोधले आणि या क्षेत्रामध्ये आर्थिक विकासाला चालना मिळुन रोजगाराच्या संधी वाढतील ज्यामध्ये २०२०–२०२५ पर्यंत एक दशलक्ष अतिरिक्त रोजगाराच्या संधी निर्माण करणे हे महत्त्वकांक्षी उद्दिष्ट समाविष्ट आहे.[1] याच धोरणामध्ये शाश्वत पर्यटनाची व्याख्या सादर करण्यात आली आहे ती पुढीलप्रमाणे "स्थानिक व्यक्ती आणि प्रवासी, सांस्कृतिक वारसा आणि पर्यावरण या दोन्ही घटकांचा आदर करणारे पर्यटन." म्हणजेच स्थानिक लोकांच्या विकासासोबत पर्यावरणास केंद्रबिंदु मानुन केलेला विकास होय.[2]

२०१६ च्या पर्यटन धोरणानुसार राज्यामध्ये विविध नव्या पर्यटन स्थळांचा विकास करणे अभिप्रेत आहे. या अनुषंगाने सोलापूर जिल्ह्यामधील ऐतिहासिक वारसा लाभलेले सांस्कृतिक केंद्र कमलादेवी हिचे महत्त्व वाढते हे एक धार्मिक पर्यटन क्षेत्र म्हणुन विकसित होऊ लागले आहे. त्याचे कारण सोलापूर जिल्ह्यास लाभलेला वैविध्यपुर्ण सांस्कृतिक वारसा या मध्ये प्रतिबिंबित होतो. त्याचे विश्लेषण पुढील प्रमाणे आहे.

भारतामध्ये धार्मिक इतिहासाचे अवलोकन केल्यास मातृदेवतेची उपासनेचा सर्वात प्राचीन संदर्भ आपणांस मोहंजोदडो हडप्पा कालीन मातृदेवतेच्या मोठ्या प्रमाणात मिळालेल्या मुर्तीच्या आधारे मिळतो.[3] ऐतिहासिकदृष्टया मातृदेवता उपासनेची संकल्पना कृषिवर आधारित जीवन जगणाऱ्या समाजाशी संबंधित आहे. म्हणजेच समाजातील सर्वसामान्य लोकांच्या श्रद्धेशी संबंधीत आहे. अन्न ज्या जमीनीमध्ये उगवते त्या व ज्यावर जीवन आधारित आहे त्याचे प्रतिक म्हणून निसर्गदत्त प्रजनन क्षमता असणाऱ्या स्त्री रूपी पुजा करणे म्हणजेच त्या जीवनाचे संवर्धन करणाऱ्या जमीनीची पुजा करून कृ

I.Q.A.C. CSNC SOLAPUR
Librarian
Chh. Shivaji Night College
Solapur.

OUR HERITAGE
ISSN (Online) : 0474-9030 Vol-68, Special Issue-5
Impact Factor (2020) - 6.8
Special Issue on *"Sustainable Development Goals"*

मंदिरात प्रवेश करण्याकरिता गोपूर, मुख्य मंदिराच्या समोर असणारे नंदी मंडप यांच्यावर द्रविड मंदिर स्थापत्य शैलीचा प्रभाव स्पष्टपणे दिसुन येतो.[9] इस्लामिक स्थापत्य शैलीचा प्रभाव कमानीवर आधारित बांधकाम, मंदिराच्या आवारात चारी बाजुंनी असणाऱ्या भव्य कमानीवजा ओवऱ्या व भव्य तीन मिनार, बांधमातील या घटकांवर स्पष्टपणे दिसून येतो. मुख्य मंदिराच्या तटबंदीच्या बाहेर पुर्वेकडील मुख्य द्वारासमोर असणारे छत्रीवजा शिवाची पिंड असणारे मंदिर, तुळस यावर मराठा स्थापत्य शैलीचा प्रभाव आढळून येतो. त्याचबरोबर पुर्वेकडील असलेला बारव या स्थापत्य प्रकारांवर गुजरात व राजस्थान स्थापत्य शैलीचा प्रभाव आढळून येतो.

तर मुख्य मंदिराच्या पश्चिमेकडील भिंतीस असणारा लाकडाचा जाळीदार दरवाजा पेशवेकालीन स्थापत्य कला कुसरीचा नमुना आहे. अशा या भिन्न संस्कृतीला जोडणाऱ्या मंदिर स्थापत्याची वैशिष्ट्ये सविस्तरपणे पुढील प्रमाणे.

कमलाभवानी मंदिर परिसर :

कमलादेवीचे मंदिर सध्याच्या करमाळा शहरापासून साधारण दीड कि.मी. अंतरावर असलेल्या टेकडीवर आहे. ही टेकडी सध्या 'देवीचा माळ' या ग्रामपंचायत हद्दीत स्थित आहे. मंदिर टेकडीवर उभे असल्याकारणाने दृष्टीक्षेपात येते. मंदिरामध्ये स्थित असलेल्या मिनाराच्या वरून आजुबाजूच्या माळरानाची टेहळणी करता येते. अशा प्रकारे मंदिराचे धार्मिक सोबत सामरिक महत्त्व आहे.

मंदिर टेकडीवर स्थित असल्याकारणाने चारी बाजुंनी मंदिर प्रवेश टेकडीचा चढ चढुन होतो. तर पश्चिमेकडील बाजुस दगडांनी बांधलेल्या पायऱ्या निर्माण केलेल्या आहेत. त्याच्या मधोमध रावरंभाची छत्रीवजा समाधी आहे.[6] मंदिर पुर्वाभिमुख आहे. त्यामुळे मुख्य प्रवेद्वार हे पूर्वेस स्थित आहे. त्या प्रवेशद्वारास जाण्यापुर्वी टेकडीचा रस्ता दक्षिणेकडून आहे. आधी मंदिराच्या बाहेरच्या तटभिंतीस असलेल्या गोपुर मधुन प्रवेश करावा लागतो. या रस्त्याच्या दुतर्फा निंबाळकरांनी नेमलेल्या मंदिरांच्या सेवेकरी व मानकरी लोकांची घरे आहेत.[7]

मुख्य मंदिर :

मदिराला दोन तटबंदी आहेत. प्रत्येक तटबंदीची उंची साधारण २५ ते ३० फुटांची आहे. दोन तटबंदीच्या जागेमध्ये मंदिराच्या पश्चिम दक्षिण व उत्तरेस देखील सेवेकरांची व मानकऱ्यांची घरे आहेत. या घरांमुळे मंदिर परिसरात एक छोट्याशा वस्तीचे स्वरूप प्राप्त होते. याच्यावर दक्षिणेतील मंदिर स्थापत्य कलेचा प्रभाव आढळून येतो. मंदिराच्या पश्चिमेस समोरा समोर आतील व बाहेरील तटबंदीस दोन गोपुरे आहेत. तर उत्तर दक्षिणेस एक–एक गोपुर आहे. असे एकुण ८० फुटांचे चार गोपुर आहेत. मंदिराचे पुर्वेकडील मुख्य प्रवेशद्वार किल्ल्यातील बुरूज वजा बांधकाम शैलीतील आहेत. याचे जमीनी पासून साधारण तीस फुटापर्यंत बांधकाम दगडी आहे. त्यावरील १५ ते १८ फुटांचे बांधकाम विटांचे आहेत. या भिंतीस एक कमान आहे. यामधुन किल्ल्याच्या दरवाजाप्रमाणे खिळेयुक्त लाकडी दरवाजा आहे. अशा या दारातुन प्रवेश करता प्रथम नंदी मंडप व नंतर होमकुंड व नंतर मुख्य मंदिर अशी रचना आहे. मंदिराच्या चारी बाजुंनी कमानयक्त ओवऱ्या आहेत. त्यातील कठड्यांवर वाटसरूस निवासाची सोय केली जात असावी.[10]

मुख्य मंदिरामध्ये प्रवेश करण्यापुर्वी हेमाडपंथी स्तंभाचा वापर करण्यात आला. गर्भगृहाच्या पुढील छत घुमटाकार आहे व त्यास चुन्याने लेपले आहे. तर सभा मंडपाच्या मध्यभागी दगडी अष्टकोनाकृती छत आहे. यानंतर गर्भगृहात जाण्यापुर्वी अंतराळ आहे.

कमलादेवीची मुर्ती :

देवीची मुर्ती गर्भगृहामध्ये तीन फुटी कठड्यावरती उभी ही मुर्ती काळ्या पाषाणामध्ये कोरलेली पुर्णाकृती पाच फुट उंचीचे आहे. या दगडी मुर्तीचा पृष्ठभाग घासुन गुळगुळीत व चकचकीत केलेला आहे. अष्टभुजी मुर्ती असुन प्रत्येक हातामध्ये आयुधे आहेत. मुर्तीच्या अंगावरील अलंकार व आयुधे मुळ पाषणात कोरलेली

I.Q.A.C. CSNC SOLAPUR
Librarian
Chh. Shivaji Night College
Solapur.

VOLUME No.68, ISSUE No.05, JANUARY-2020 ISSN (Online): 0474-9030

SDGS 2020
OUR HERITAGE

Impact Factor (2020): 6.8

UGC Care Listed, Multidisciplinary Journal for Research Publication

Special Issue on

Sustainable Development Goals

I.Q.A.C. CSNC SOLAPUR

Executive Editor
Dr. Deepak M. Bharti

Chief Editor
Prin. Dr. Shivdas Z. Shirsath

Copyright © Authors 2020

132

OUR HERITAGE

ISSN (Online) : 0474-9030 Vol-68, Special Issue-5

Impact Factor (2020) - 6.8

Special Issue on *"Sustainable Development Goals"*

	Premchand ke sahitya me stri-purush samanata ka aadarsh	Madhavrao	
135	सतत विकास लक्ष्य में महिला स्वास्थ का परिदृश्य Satat vikas laksha me mahila swasthya ka paridrushya	डॉ.अंबादास कर्डीले Dr. Ambadas Kardile	622-628
136	शाश्वत विकास ध्येये, जागतिकीकरण आणि आदिवासींच्या समस्या व उपाय Shashwat vikas dhyeye jagtikiran ani adiwasinchay samasya va upay	प्राचार्य डॉ.शिवदास शिरसाठ Principal Dr. Shivdas Shirsath	629-641
137	महाराष्ट्रातील शैक्षणिक मराठवाडा Maharashtratil Shaikshink Marathwada	प्रा.डॉ.अनिल दत्तू देशमुख Prof. Dr. Anil Dattu Deshmukh	642-649
138	शाश्वत विकास लक्ष्य-2030 आणि जलस्वराज्य प्रकल्प एक शाश्वत पर्याय Shashwat Vikas lakshya -2030 aani jalswarajya prakalp ek shaswhat paryay	डॉ.नितीन रामदास बडगुजर Dr. Nitin Ramdas Badgujar	650-654
139	मराठी साहित्यातून व्यक्त झालेली गरीबी निर्मूलनाची संकल्पना Marathi Sahityatun vyakt zaleli garibi nirmulanachi sankalpana	प्रा.डॉ.मधुकर श्रीरंग पवार Prof. Dr. Madhukar Shrirang Pawar	655-658
140	भंडारा जिल्ह्यातील कृषी सिंचनाची स्थिती Bhandara Jilhyatil krushi sinchnachi sthiiti	डॉ.राजेश्वर दिनकर रहांगडाले Dr. Rajeshwar Dinkar Rahagandale	659-664
141	भूक : एक सार्वत्रिक समस्या Bhook : Ek sarvatrik samasya	महाजन संजय बाबुराव Mahajan Sanjay Baburao	665-673
142	भारताच्या आर्थिक शाश्वत विकासासाठी सदृढ आरोग्याचे महत्व आणि आवश्यकता Bhartachya aarthik shaswhat vikasasathi sadrudh aarogyache mahattva aani aavashyakta	डॉ.प्रणया महेंद्र पाटील Dr. Pranaya Mahendra Patil	674-678
143	शाश्वत विकासाची ध्येय आणि भारतीय अर्थव्यवस्था Shaswati vikasachi dhyeye aani bhartiya arthvyavastha	डॉ.ज्ञानेश्वर जिगे Dr. Dnyaneshwar Jige	679-682
144	चिरकालीन विकासाचा अर्थ, आवश्यकता आणि घटक यांचा चिकित्सक अभ्यास Chirkalin Vikasacha Artha, Aavshyakta Aani Ghatak Yancha Chikitsak Abhyas	प्राचार्य डॉ.वनमाला गोविंदराव गुंडरे Principal Dr. Vanmala Govindrao Gundre	683-685
145	सिंधुकालीन शाश्वत नगररचना व सामाजीक जीवन Sindhukalin Shaswat nagarrachna va samajik jivan	प्रा.भोसले राजेसाहेब गंगाधरराव Prof. Bhosale Rajesaheb Gangadharrao	686-689

I.Q.A.C. CSNC SOLAPUR

OUR HERITAGE
ISSN (Online) : 0474-9030 Vol-68, Special Issue-5
Impact Factor (2020) - 6.8
Special Issue on "*Sustainable Development Goals*"

मराठी साहित्यातून व्यक्त झालेली गरीबी निर्मूलनाची संकल्पना

प्रा. डॉ. मधुकर श्रीरंग पवार
(मराठी विभाग प्रमुख)
छत्रपती शिवाजी नाईट कॉलेज, सोलापूर
Email:madhukar_pawar@yahoo.in

Abstract (गोषवारा)

माणसाच्या विकासाचा आलेख डोळ्यापुढे उभा केला तर असे स्पष्ट होते की, आजवर समाजात 'आहे रे! आणि नाही रे!' हे दोन परस्पर विन्मुख असलेलीसमाजव्यवस्था पहावयास मिळत होती. परंतु कालानुरूप यात वेगाने बदल घडून आले. समाजातील बुध्दीप्रामान्यवादी भूमिका, तात्विक विचारांची स्पष्टता आणि यासारख्या अनेक घडामोडी घडत गेल्याचे संदर्भ साहित्याने वेळोवेळी पुरविले असल्याने समाजातील दारिद्र्याचे आणि गरीबीचे स्वरूप बदलत गेले. नव्या जाणिवांच्या, विचारांच्या संवेदनशिलतेच्या अंगाने संपूर्ण समाज ढवळून निघत होता. त्यात थोर समाजचिंतक, सरकारमधील राज्यकर्ते, साहित्यिक यांचा वाटा फार महत्त्वाचा आहे. या बरोबरच औद्योगिककरणामुळे निर्माण झालेली साधनांची मुबलकता, नव्या तंत्रज्ञानाच्या विकासामुळे सामान्यांचे जीवनमान सन्मानाने उंचावले गेल्याचे पाहायला मिळते. प्रत्यक्ष-अप्रत्यक्षपणे समाजातील गरीबी आणि दारिद्र्य हटविण्यात अनेकांचे कार्य अनमोल ठरले आहे.

Keywords: गरीबी निर्मूलन

प्रस्तावना:

प्रत्येक कालखंडात बहुतांशीसाहित्यहे समाज जीवनातील सर्व चांगल्या-वाईट गोष्टीचे संदर्भ सर्जनशीलपणे जतन करित आले आहे. त्यामुळेच साहित्य नेहमी सजग राहून प्रकट होत असते म्हणूनच ते वर्तमानकाळातही ते नवनवीनच वाटते. मराठी साहित्या सुध्दा याला अपवाद नाही. स्वातंत्र्य पूर्व काळापासूनच मराठी साहित्यांत समाजातील गरीबी व दारिद्र्याविषयी संवेदनशील लेखकआपली लेखनी झिजवत होते. तसे पाहिल्यासमूलभूत मानवी गरजांनाइंग्रजी राजवटीतच विशेष महत्त्व प्राप्त झाले होते. या राजवटीत ज्यांना शिकता आले, त्यांना समाजातील गरीबी अथवा मागासलेपण हे मानव्याच्या दृष्टीने निंदनीय आहे. याची प्रामुख्याने जाणिव झाली. हा विचार घेऊन नवशिक्षित पिढी संबंधीत विषयावर लिहू लागली होती. याचा प्रभाव समकालीन मराठी साहित्यावर पडणे स्वाभाविक होते. यातूनच महाराष्ट्रात फार मोठी समाजसुधारक विचारवंतांची फळी निर्माण झाली. हे याचेच परिणत रुप असावे असे वाटते. यातून आमच्या भारतीय तत्वज्ञानात सुध्दा मानवी सुखाच्या संकल्पना मांडताना जीवनाचे उद्दीष्ट सुख हेच आहे असा विचार जनमानसात रूजु लागला. या संबंधी डी. वाय. हाडेकर हे असे म्हणतात ' कित्येकदा तत्त्वज्ञानाला तथाकथित घोर चिंतनाच्या ओझ्याखाली गुदमरवले जाते. भारतीय तत्त्वज्ञानाने सुखाचा पर्याय म्हणून दु:खनिरोध हे महत्त्वाचे अंग स्वीकारले. सुखप्राप्तीसाठी दु:खनिरोध म्हणजे समृध्द राष्ट्रनिर्मितीकरिता 'गरिबी हटाव' कार्यक्रम. भारतीय तत्त्वज्ञानाने या मृगजळाचा पाठलाग करण्याकरिता आपली कमर कसली असे म्हटल्यास अतिशयोक्ती ठरू नये. भारतीयांच्या मागे दु:ख दारिद्र्य फार प्राचीन काळापासून हात धुऊन लागले, ते एकविसाव्या शतकात पदार्पण करणाऱ्या भारतीयांचा पाठपुरावा करावयाचे सोडणार नाही. असे स्पश्ट दिसते.' अशा विचारातूनच समाजजीवन ढवळून निघत होते. दु:खकारक जीवनाला नाकारणारी मानवीमूल्य स्थापितकरण्याच्या ध्येयाने विचारवंत, लेखक, प्रतिभावंत झपाटून गेले होते. यातून प्रेरणा घेऊन नवसाहित्य जन्माला येत होते.

समाजातील गरीबी,दारिद्र्य नश्ट व्हावे ही साहित्याची मुख्य भावना:

संत ज्ञानेश्वरापासून ते संत तुकारामापर्यंत सर्वच संतांनीसमाजातीलगरीबी, दारिद्र्य नष्ट व्हावेही तळमळ अभिव्यक्त केलीहोती. म्हणूनच समाजाप्रती संतांनी अध्यात्मिक वातावरण निर्माण करून मानसा-मानसातील एकोपा वाढविण्याचा प्रयत्न

I.Q.A.C. CSNC SOLAPUR

134

केला. खरे पाहाता तत्कालिन संताच्या काळातही जनसामान्यात गरीबी,दारिद्र्या विषयीचा प्रचंड असंतोष असावा, म्हणून समाजमनावर फुंकर घालण्याच्या हेतूनेच संत तुकारामांना असे म्हणावे लागले,

ठेविले अनंते, तैसेचि रहावे!चित्ती असो द्यावे समाधान!
म्हणे घालू, तयावरी भार! वाहू हा संसार दैवापायी!
किंवा
सांगतो ते तुम्ही आइकावें कानी! आमचे नाचणीं नाचू नका!
जोंवरी या तुम्हां मागिलांची आस! तोंवरी उदास होऊ नका!

सर्वच संतांनी अभंगातून स्फुटकाव्यातून तशी शिकवण दिली.याकाळाचा महिमा अखंडपणे चालू राहिला आणि पुढील अनेक शतके तो टिकूनही राहिला. यातूनच समाजमनाचे शांतवण करणारे समाजचिंतक निर्माण झाले. त्यांची लेखणी निरंतरपणे या ध्येयासाठी तळपत राहिली.

छत्रपती शिवाजी महाराज यांच्या राजवटीत महाराजांनी सर्वसामान्य रयतेच्या दु:खाचे निर्दालन,करून त्यांना आत्मसन्मान मिळवून दिला. 'हे स्वराज्य रयतेचे' असा मंत्र उद्घोषित केला. त्यामुळे समकालिन मराठी साहित्याला रयतेच्या दारिद्र्याची, गरीबीची जाणिव झाली आणि तसे संदर्भ साहित्यातून उमटू लागले. पुढील कालखंडातमहात्मा फुले यांच्यासारखे संवेदनशील लेखक प्रस्थापित व्यवस्थेला गरीबी अथवा दारिद्र्या विषयी विचार करावयाला भाग पाडत होते. तसेच छत्रपती शाहू महाराज यांच्या मानवतावादी विचारांमूळे गरीबी आणि मासालेपणा यात प्रचलित असलेली कठोरता कमी होऊ लागली होती. याचाही परिणाम मराठी साहित्यावर तितकाचझाला. तसेच कर्मवीर भाऊराव पाटील आणि लक्ष्मीबाई पाटील यांनी उभ्या केलेल्या शैक्षणिक व्यवस्थेमूळे समाज जागृ होऊ लागला होता.शिक्षण घेतल्यामुळेच त्याला आत्मभान आले होते. आपले दैन्य हे केवळ अशिक्षित वा अज्ञानाचे फळ आहे. त्यामुळे साहित्याच्या रुपाने समाजप्रबोधन करुन समाजातील गरीबी आणि दारिद्र्य नष्ट करता येईल असा आत्मविश्वास यां पिढीला आला.

इंग्रजी राजवटीतच लोकमान्य टिळक युगानंतर महात्मा गांधीचेयुग आले. महात्मा गांधीजींनी समाजातील गरीबी, दारिद्र्य हटविण्याचा कार्यक्रम हाती घेतला, याचा परिणाम मराठी साहित्यात दिसू लागला. समकालीन कवींनी एकत्र येऊन सामान्यांच्या दु:खाला आपल्या कवितेत जागा दिली. उदा.रवीकिरण मंडळाची स्थापनाझाली. या मंडळातील कवीं, शेतकरी, शेतमजुर, कामगार यांच्यातीलगरीबी,दारिद्र्याचे निर्मूलन व्हावे अशी भावना व्यक्त करू लागले होते.तरीही म्हणावे तसे बदल घडून येत नव्हते. तरीपण ही जाणिव लोकांपर्यंत जाऊन पोहोचली होती. हे काही कमी नव्हते.याच काळात मराठी कादंबरी आणि मराठी नवकथा यासाहित्यप्रकाराच्या आशयात आमुलाग्र बदल झालेला दिसून येत होता. श्री.म.माटे यांच्या मराठी कथा माणूसपण शोधणाऱ्या असून गरीबीमुळे मनुष्य कीती अगतिक होतो. यावर ते प्रकाश टाकतात. वि.स.खांडेकर यांच्या साहित्यातुन स्वाप्नरंजन केले जात होते. समाजातील जातीयतेमुळे निर्माण झालेली विषमता, गरीबी आणि दारिद्र्य हेच समाजमनाच्या दु:खाचे मूळ आहे. हे त्यांच्या साहित्यातून मांडले जात होते म्हणून त्यांनी आपल्या साहित्यातून असे स्वप्नरंजन केले आहे की ही विषमता नष्ट झाली असून आंतरजातीय मने मिळून येत आहेत आणि त्यांच्यात सलोखा निर्माण होत असल्याचे स्वप्न त्यांनी पाहिले. या बरोबरच मराठी नाटकातूनही अशी भावना नाटककार प्रयोगरूपाने लोकासमोर मांडत होते.

स्वातंत्र्याप्राप्ती नंतर मात्र शिक्षण घेऊन बाहेर पडलेली पिढी, गरीबीला, दारिद्र्याला कंटाळलेली होती कारण गोपाळ गुरु म्हणतात ' गेल्या हजारो वर्षांपासून ते आजतागायत ज्यांनी आपल्या श्रमाने येथील समाजाला तगवले अशा या तीनही (म्हणजे दलित, आदिवासी व भटके) समूहांतील कष्टकरी मात्र आज इतर कोणत्याही समाजघटकांच्या तुलनेत मोठ्या प्रमाणात दारिद्र्यरेषेच्या खाली खितपत पडलेला आहे...या कष्टकऱ्यांना निव्वळ जगण्यापुरती साधनसामग्री जुळवता आली नाही.'यामुळेच 'गरीबी हटाव' असा मूलगामी प्रश्न व्यवस्थेच्या समोर आला आणि लेखकांची नवी पिढी उदयाला येऊ आली. यातच डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांच्यासारखा मार्गदर्शक या पिढीला लाभला. हे या पिढीचे भाग्य म्हणावे लागेल.डॉ.आंबेडकरांनी गरीबीने, दारिद्र्याने मृत्युसमाननिर्जीव झालेल्या बहुजन समाजमनालाच स्वाभीमानाने व सत्वशीलपणे जगण्याची हरवलेली उमेद आपल्या कार्यकर्तृत्वाच्या बळावर मिळवूण दिली. यांच्या विचाराची प्रेरणा घेऊन मराठी साहित्यात नव्या जाणिवेचे नवे संदर्भ देऊन संवेदनशील लेखक लिहू लागले. गरीब कुटुंबात जन्माले आलेले लेखक आपल्या व्यथा वेदना साहित्यातून मांडू लागले. अण्णा भाऊ साठे यांच्या सारखा संवेदनशील लेखक गरीबीत जगणाऱ्यास्त्रीयांचे शीलरक्षण,पुरूषांचा स्वाभिमान यावर अधिक भर देऊन

I.Q.A.C. CSNC SOLAPUR

OUR HERITAGE
ISSN (Online) : 0474-9030 Vol-68, Special Issue-5
Impact Factor (2020) - 6.8
Special Issue on "Sustainable Development Goals"

लिहित होते. तर कवी नारायण सुर्वे कामगार वर्गातील गरीबीचे,दारिद्र्याचे,दैन्यावस्थेचे उपहास वा उपरोधाच्या अंगाने आत्मप्रकटीकरण करत होते एका कवितेत ते म्हणतात, 'भाकरीचा चंद्र शोधण्यात आमची जिंदगी बरबाद झाली' असा दु:खाने खेदाने आपला अभिप्राय नोंदवता नोंदवता कवी नारायण सुर्वे सावधही होतात. कारण त्यांना सतत बदलत जाणाऱ्या बुध्दीप्रामान्य मानव्यावर त्यांचा विश्वास होता. म्हणून पुढे नारायण सुर्वेयांना असे वाटू लागते की,कधी तरी एक दिवस, हाच दूर लोटणारा प्रस्थापित समाज अशा गरीबीचे, दारिद्र्याचे निर्मूलन करेल. याचा सरळ अर्थ संपूर्ण समाजिक स्थिती ही सदैव गतीशिल राहाणार आहे. आपण ज्यांचे शोषण करत आलो. त्यांनाही माणूस म्हणून जगण्याचा तितकाच अधिकार आहे. असा विचार केवळ मानवच करू शकतो. असे कवी सुर्वे यांना वाटले.या अनुरोधाने त्यांची कविता अवतरू लागली.

विसाव्या शतकाच्या अखेरच्या पर्वात प्रतिभासंपन्न लेखक उदात्त जीवनमूल्यांची पेरणी करत होते. कवी केशवसुत, कवी कुसुमाग्रज, विं. दा. करंदीकर यासारख्या कवींनी मानवमूक्तीचे क्रांतीकारक विचार कवितेच्या माध्यमातून प्रदर्शित केले. केशवसुतांच्या कवितेतून मानवतावादी विचार प्रामुख्याने प्रकट होतात 'आत्यंज मुलाचा पहिला प्रश्न' या कवितेतून धर्मांधतेच्या चक्रात जखडून राहलेली जातीयता मानसाचा स्पर्श नाकारते हे अमानवी आहे. अस्पृश्य समाजाला यातून मूक्ती हवी हा विचार सामाजिक समतेकडे घेऊन जाणारा आहे. किंव्हा 'नवा शिपाई' या कवितेत 'सर्वत्र माझी भावंडे आहेत' हा विचार मानवतेचा उदघोष करणारा आहे. कोणताही संवेदनशील कवी संकोचित विचार करू शकत नाही.म्हणून विं.दा. करंदीकर सारखा प्रतिभासंपन्न कवी 'सुखाच्या शोधात'या कवितेत म्हणतो,

सुखाच्या शोधात
ओसाड पृथ्वीची
जंगले पिंजणाऱ्या
माझ्या मुशाफिरा!
थांब जरासा
आपल्या बाळांच्या
विस्कळीत केसांतून
फिरव बोटें
पहा असेल
सांडलेले सुख, तेथेच लपलेले!

या कवितेच्या आशयातून कवीला हेच नाही ना सुचवायचे! मानसाचे हरलेले सुख इतत्र, दुसरीकडे शोधन्यापेक्षा या मानवीमनाच्या तळाशीच ते सापडणार आहे, यावर या कवींची श्रध्दा आहे. कवी कुसुमाग्रज यांनीही मानवीमूल्यांची नव्याने मांडणी केली आहे. कवी कुसुमाग्रजांना वाटते की, केवळ गरीब,दलित,मागासलेला,पिचलेला,दु:खीमनाचा,दळलेला,यांच्यातील लोप पावत जाणारी आशावादी भूमिका त्याच्या मनात पुन्हा नव्या जोमाने उभी राहावी, आणि त्याला क्षणभर का असेना सुखाचा अनुभव त्याच्या वाट्याला यावा, याकरिता 'देव' ही संकल्पना जनमानसात रूढझाली असावी असे कवी कुसुमाग्रजांना वाटते.'गाभारा' या कवितेत 'देव' देऊळ सोडून गरीबांच्या वस्तीवर गेला.यावरून असे लक्षात येते की कवीला समाजातिल वर्गीय विषमते बरोबर अध्यात्मिक विषमतेचे उच्चाटन हवे होते. म्हणूनच सर्वसामान्य माणूस आपले अस्तित्व शोधत अनेक सांप्रदायीक चळवळीत सहभागी झाला असावा असा विचार त्यांनी मांडला.

कांही लोक चळवळी :

आधुनिक काळात सजग झालेल्या लोकांत 'गरीबी हटाव' याकरिता काही लोक चळवळी निर्माण झाल्या त्याचाही मराठी साहित्यावर ठसा उमटला. दलित, कामगार, आदिवासीयांचे शतकानुशतके होणारे शोषण या समाजाच्या विद्रोहाला कारण ठरले. यामुळेच आमच्या समाजाला दारिद्र्य वा गरीबी भोगावी लागते. असे शोषणादी परंपरेचे आवर्त थांबविण्यासाठी स्वजागृतीतून लोकचळवळी निर्माण झाल्या.याचळवळीचा मुख्य हेतूचगरीबी हटाव हा होता. अशा लोकचळवळीला जीवनमूल्यांची तात्विक बैठक देऊन ती पोटतिडकीने मांडण्याचा प्रयत्न केला गेला. उदा. दलित साहित्य,आदिवासी साहित्य

I.Q.A.C. CSNC SOLAPUR

136

OUR HERITAGE
ISSN (Online) : 0474-9030 Vol-68, Special Issue-5
Impact Factor (2020) - 6.8
Special Issue on "Sustainable Development Goals"

असो अथवा कामगार साहित्य असो यातून प्रखरपणाने समाजाच्या दु:खकारक वेदनेच्या जाणिवा मांडल्या गेल्या. यामुळेही ध्येयाने प्रेरित असलेल्या चळवळींना काही अंशी यश मिळविता आले आहे. असे म्हणणे विसंगत होणार नाही. थोड्या फार फरकाने का असेना अशा समाजातील गरीबी कमी झाली.

आधुनिक कालखंडात मात्र समाजातील गरीबी अथवा दारिद्र्याच्या रूपात कमालीचे परिवर्तन झाल्याचे चित्र स्पष्ट होते. समाज सर्वांगांनी बदल स्वीकारत आपली उन्नती साधत असल्याचा प्रत्येक घटकाला अनुभव येत होता. समाजाचे जीवनमान उंचावले गेले पाहिजे, गरीबीचे निर्मुलन होऊन दारिद्र्य नष्ट झाले पाहिजे याकरिता शासन दरबारीजोरकस प्रयत्न सुरू असलेले पाहायला मिळतात.'गरीबी हटाव' असा उपक्रम घेऊन तशी पंचवार्षिक योजनाही सरकार राबविते आहे. वेगवेगळ्या सरकारी योजनांच्या माध्यमातून गरीबीचे निर्मूलन होताना दिसते आहे.समाजात घडत असलेला बदल पाहून संवेदनशील लेखकाला सुखाची अनुभूती प्राप्त होते. पण यावरच समाधानी न रहाता आणखी लोकजागृतीची गरज आहे. जो पर्यंत माणसाचा सर्वांगिण विकास होऊन शेवटच्या घटकातील माणूस सुखी समाधानी होत नाही. अर्थातच समाजातील गरीबीचे समूळ उच्चाटन होत नाही तोवर ही प्रक्रीया अशीच चालू राहिली तर, नक्कीच संपूर्ण देशपातळीवरच कोणत्याही समाजातील एकही माणूस गरीबी वा दारिद्र्यात पिचत पडलेला सापडणार नाही. तो पर्यंत याच दिशेनेच अशीच वाटचाल सतत चालू राहावी असे वाटते. बदलांचे प्रतिबिंब साहित्यात आपोआप उमटत असते. याची खात्री वाटते.

निष्कर्ष :

माणसाच्या विकासाचा आलेख डोळ्यापुढे उभा केला तर असे स्पष्ट होते की, आजवर समाजात 'आहे रे! आणि नाही रे!' हे दोन परस्पर विन्मुख असलेलीसमाजव्यवस्था पहावयास मिळत होती. परंतु कालानुरूप यात वेगाने बदल घडून आले. समाजातील बुध्दीप्रामान्यवादी भूमिका. तात्विक विचारांची स्पष्टता आणि यासारख्या अनेक घडामोडी घडत गेल्याचे संदर्भ साहित्याने वेळोवेळी पुरविले असल्याने समाजातील दारिद्र्याचे आणि गरीबीचे स्वरूप बदलत गेले. नव्या जाणिवांच्या, विचारांच्या संवेदनशिलतेच्या अंगाने संपूर्ण समाज ढवळून निघत होता. त्यात थोर समाजचिंतक, सरकारमधील राज्यकर्ते, साहित्यिक यांचा वाटा फार महत्वाचा आहे. या बरोबरच औद्योगिककरणामुळे निर्माण झालेली साधनांची मुबलकता, नव्या तंत्रज्ञानाच्या विकासामुळे सामान्यांचे जीवनमान सन्मानाने उंचावले गेल्याचे पाहायला मिळते. प्रत्यक्ष-अप्रत्यक्षपणे समाजातील गरीबी आणि दारिद्र्य हटविण्यात अनेकांचे कार्य अनमोल ठरले आहे. एकंदरीत याघडामोडीवर आपली करडी नजर ठेवणाऱ्या संवेदनशील लेखकांचे श्रेय सर्वापेक्षा भिन्न आहे, हे मात्र विसरून चालणार नाही.

संदर्भ :

[1] निवडक नारायण सुर्वे – संपादक कुसुमाग्रज
[2] चार्वाक –ऐतिहासिक आणि तात्विक मीमांसा
[3] मृदगंध – विं. दा. करंदीकर
[4] शतकांतराच्या वळणावर –संपादक भा. ल. भोळे आणि किशोर बेडकिहाळ
[5] अभंगाचा गाथा – संत तुकाराम
[6] गाभारा – कवी कुसुमाग्रज

I.Q.A.C. CSNC SOLAPUR

Studies in Indian Place Names
(UGC Care Journal)

ISSN: 2394-3114
Vol-40-Issue-38--February-2020

Critical study of Rural Literature: an Overview

Nagesh Sambhaji Gaikwad
Assistant Professor,
Department of English,
Chh. Shivaji Night College, Solapur
Email:profnagesh2017@gmail.com

Abstract:

India is one of the most linguistically and culturally diverse countries in the world. It shows its existence with the regional, provincial, and rural life. Rural literature or GraminSahitya represents the all problems and prospects of rural life. Rural literature basically focuses on the various issues and problems of the people in the villages and their lifestyle, traditions and social institutions. GraminaSahitya brought rural life into the Marathi literary landscape for the first time after a long period of its domination by urban, middle-class writers.Such kind of literature has embraced the diverse spectrum of the contemporary world.Fictions and poemsfocused on the characters, dialect, customs, topography, and other features particular to a specific region. This research paper designed to show the quintessence of rural literature of India particularly Maharashtra with all its prerequisite tenets.

Key Words: GraminSahitya, Vernacular modality, Dalit literature, Subaltern Literature etc.

Objectives:

1. To identify the major issues regarding rural literature
2. To understand quintessence of Indian regional literature
3. To interpret the major issues of Indian regional literature

Introduction:

Rural literature specifically focuses on life in rural area. The point of focus in these works is the life, traditions, and values of common people in the villages. There is also seen in these works a concern about the impact of urbanization and urban lifestyles, economic development, democratization and its influence on traditional hierarchies, and so on. Essentially, this rural literature is interested in presenting the conflict between two different and opposite world-views-urban and rural, modern and traditional.

I.Q.A.C. CSNC SOLAPUR

ISSN: 2394-3114
Vol-40-Issue-38--February-2020

In the period after Independence, and even more so after Maharashtra state became a linguistically unified state and following the spread of education, economic planning, co-operatives, transportation and means of communication, Panchayati Raj (village government), and so on, a group of writers came forth from rural Maharashtra who could articulate the ethos of the countryside better. For more than 100 years, the literary output of the urban, middle-class, educated society was identified with Marathi literature. It represented their values, concerns, ideologies, and class consciousness almost to the exclusion of people from rural areas. It was now for the first time that rural life and sentiments were being discussed and occupied a place of prominence in Marathi literature.

Analysis:

Rural literature has drawn attention to the distinctive features and problems of rural life. It has shown the wide diversity in the dialects, customs, natural environment, and so on that exists in the rural parts of Maharashtra. The folk literature and its forms that have flourished for centuries are less often employed as preferred modes of expression. R. V. Dighe is known for his realistic portrayal of rural life in Maharashtra, with which he was familiar with from his childhood. He is recognized as the first to introduce this category, GraminSahitya, in Marathi. His major novels include *Panakala*(1939), *Sarai* (1943), and *Pada Re Panya*(1958). He also wrote a number of short stories depicting lives of rural people. Though influenced by the works of H. N. Apte, Thomas Hardy, Sir Walter Scott, and Feodor Dostoyevsky, he delved deep into his own experiences and observations to sketch rural lives and its problems such as untouchability, land tenure, and the issue of land-lessness.

RaosahebBorade (1940) is credited for bringing the realities of Marathwada to mainstream Marathi literature. He is among the first generation of authors after Independence who brought a new awareness and realism from their personal experiences of life in rural areas. His novel 'Pachola' (1971) is a story of emotional stresses created in the lives of village craftsmen because of modernization. The narration by Parvati, the wife of a tailor, brings out the human dimensions of social change. The entire novel is written in Usmanabadi dialect, which lends it authenticity and charm. He has published more than 14 collections of short stories exploring different facets of rural life. Even the titles of his collections reflect his roots in rural life, for example, 'Perani' (Sowing), 'Malani' (Threshing), 'Valvan' (Drying), and 'Rakhan'

I.Q.A.C. CSNC SOLAPUR

284

Studies in Indian Place Names
(UGC Care Journal)
ISSN: 2394-3114
Vol-40-Issue-38--February-2020

(Guarding the Crop). He focuses on family as a unit and the emotional ties that fuse its members. He has focused on tensions in these relationships by deprivation, especially those felt by women. The impact of social institutions, customs, and traditions on individuals and community is explored with deep sympathy.

Thus it was for the first time with GraminSahitya that Marathi literature explored the sentiments, issues and the life of the rural people and brought it to the area of mainstream literary works.

Contemporary Marathi Literature is full of streams and sub-streams. "However it would be difficult to identify the mainstream", asserts M.D. Hatkanangalekar, President of the 81st Annual Meet held in Sangli in January 2008. Perhaps, the most unique and well known is Dalit Literature, inspired by Phule, Ambedkar, Antonio Gramsci etc. A large number of Dalit writers almost exploded on the Marathi horizon starting from the 1960s. Caste-based discrimination and all-out deprivation was their main ammunition. NamdeoDhasal (*Golpitha*), DayaPawar (*Baluta*), BaburaoBagul, LaxmanGaikwad, Laxman Mane and others wrote *aatmakatha* and poetry. Other Indian languages followed suit, but could never match the volume and intensity of Marathi Dalit Literature. As Dalit Literature started getting a little repetitive in recent years, new life has been inducted by the second generation writers. Ganesh Awate's*Bhirud* , N.M. Shinde's*JatelaJatVairee* (or Caste Inimical to Caste) and KhushalDaware's*Diwatya* have depicted the new Dalit reality of politics, infighting, double standards, etc.

A much less known but equally evocative branch in Marathi Literature is that of GrameenSahitya (Rural Literature). Three stages of transformation, i.e., writings by the actual rural folk (and not visiting high-caste writers), writings about rural-urban divide, and the devastating impact of globalization on the villages, has made this writing compelling. Pioneered by writers like Shankar Patil, AnandYadav, this tradition is now in the hands of a younger generation led by SadananDeshmukh (*Baromas* and *Tahan*), KrishnatLehot (*Gavthan*) and Mohan Patil (*Sakherphera*). They have handled the aggression of the 'urban' on 'rural' ethos, sufferings, including suicides of farmers and ongoing churning of rural Maharashtra. The best thing about these writers is that they are all born in independent India and happen to be first generation literates. This is an important branch to watch out in Marathi Literature.

I.Q.A.C. CSNC SOLAPUR

ISSN: 2394-3114
Vol-40-Issue-38--February-2020

SadananDeshmukh's*Baromas* is a story of farmers who wanted their children to move away from the debt-ridden, uncertain life in the dry land. It talks about existence of farmers on the agrarian crisis in Vidarbha region of Maharashtra. It also shows how a family copes with the situation in Vidarbha region. It also touches larger issues of corruption, unemployment, methods of farming, and farmers' suicides amidst harsh socio-economic conditions through the story of one family. Through Baromas,we will use the opportunity to bring the issues of the country's farmers to the attention of the Indian Diaspora.

Indian literature stands as the mirror of Indian culture, quintessential of its exceedingly rich prehistoric tradition. Regarded as one of the oldest body of literary works, Indian literature goes back to even those times, when copious written literature was still not in vogue and oral form was very much prevalent. And regional literature in India is an integral and inseparable body of writings, which was the precursor of this enriched past, laced with the potential orators (in case of oral literary tradition) and writers (in case of written literature). A strong characteristic of Indian regional literature is the sublime influence of regional kathas, fables, stories and myths, which later developed as a distinct genre and were termed as the 'regional literature'. Indian literature, thus, as the cradle of the art of narration, gave birth to an important and independent genre of literature, the regional literature of India. However, besides the now mostly hypothecated past of such regional literary wonders, there does exist a solid ground for historical information regarding evolution. A strong characteristic of Indian rural literature is the sublime influence of ruralKathas, fables, stories and myths, which later developed as a distinct genre.

Findings:

1. Diversity of language, customs and environment is majorly found in rural literature
2. Rural literature is not a homogeneous in nature, rather it is heterogeneous
3. Indian rural literature adopts vernacular modality to express the personal experience
4. New rural literature majorly focus on subaltern or Dalit literature
5. Rural literature focuses on autobiographies of debt-ridden peasants and an *Dalits*
6. Aesthetics of rural literature is different from aesthetics of classical literature.
7. New rural literature represents positive and negative impact of globalization on villages

I.Q.A.C. CSNC SOLAPUR

ISSN: 2394-3114
Vol-40-Issue-38--February-2020

8. Issues regarding diaspora, alienation, rootlessness, debt-ridden peasants, uncertainly of life is shown in regional literature.

References:

1. ChatterjiShomaA , (2012). *Life Outside Boundaries : Looks Back at Bangarwadi*.
2. MadgulkarVyankatesh, (1954). *Bangarwadi (The Village had no Walls*). Mumbai: Mauj Publishers.
3. Deshpande A.N. (1970). *History of Modern Marathi Literature-Part 2*. Pune: Venus Publication.
4. KulkarniMadan (1984). *Marathi Regional Novel.* Nagpur: MangeshPrakashan.
5. Mancharkar R.V. (1980). *Rural Literature*. Pune: Maharashtra SahityaPatrika.
6. PatilMrunalini, (1981). *Contemporary lLiterature; Trends and Tendencies.*Nagpur: Vijay Prakashan.
7. Thakur R., (1993). *Marathi Rural Novel*. Kolhapur: Mehta Prakashan.
8. Jadhav, Waman, Gramin Sahitya, News Paper Article in Marathi Newspaper Daily Lokmat, 2018.

I.Q.A.C. CSNC SOLAPUR

List of UGC approved journals 2020

List from www.openacessjournal.com, or www.ugc-journal-list.website

The **UGC-CARE List** is dynamic. If any good quality journal is missing, it may be submitted by following the prescribed process. If any undeserved journal is found anywhere in the List. The UGC-CARE List is classified into

i) Sciences
ii) ii) Social Sciences
iii) iii) Arts and Humanities and
iv) iv) Multidisciplinary based on All Science Journal Classification (ASJC) codes, which are created and maintained by Scopus (Elsevier Science). **Journals indexed in Web of Science as well as Scopus or discontinued are not included in the count.**

Journal Title	Publisher	ISSN	E-ISSN
Acta Fytotechnica et Zootechnica	Slovak University of Agriculture in Nitra	1335-258X	1336-9245
Acta Geographica Debrecina, Landscape and Environment Series	Department of Landscape Protection and Environmental Geography, University of Debrecen	1789-4921	1789-7556
Acta Graphica	Faculty of Graphic Arts, University of Zagreb	0353-4707	1848-3828
Acta Universitatis Apulensis	Department of Mathematics and Informatics, University of Alba Iulia	1582-5329	NA
Acta Universitatis Matthiae Belii Series Mathematics	Department of Mathematics Faculty of Natural Sciences, Matej Bel University	1338-712X	1338-7111

I.Q.A.C. CSNC SOLAPUR

Journal Title	Publisher	ISSN	E-ISSN
South African Journal of Libraries and Information Science	Library and Information Association of South Africa	0256-8861	2304-8263
South India Journal of Social Sciences	Institute for Economic and Social Justice	0972-8945	NA
Spatial Information Research	Springer	2366-3286	2366-3294
Sport and Exercise Psychology Review	British Psychological Society	1745-4980	2396-961X
SRELS Journal of Information Management	Informatics Publishing Limited and Sarada Ranganathan Endowment for Library Science	0972-2467	0976-2477
Studies in Business and Economics	Lucian Blaga University of Sibiu	NA	2344-5416
Journal Title	Publisher	ISSN	E-ISSN
Studies in Indian Place Names	The Place Names Society of India	2394-3114	NA
Summerhill	Indian Institute of Advanced Study	0972-1452	NA
Supreme Court Journal	ALT Publications	NA	NA
Teacher Support	National Council for Teacher Education	0975-4598	NA
Teaching Anthropology	Royal Anthropological Institute	2053-9843	NA
Temida	Victimology Society of Serbia	1450-6637	2406-0941
The American Economist	Sage Publications	0569-4345	2328-1235

I.Q.A.C. CSNC SOLAPUR

253 244

Welcome to UGC, New D ×

ugc.ac.in/journallist/subjectwisejurnallist.aspx?tid=cmVzZWFyY2ggam91cm5leQ==&&did=Q3VycmVudCBUaXRsZXM=

विश्वविद्यालय अनुदान आयोग
University Grants Commission
quality higher education for all

Home About Us Organization Commission Universities Colleges Publications

UGC Approved List of Journals

You searched for **research journey**

Total Journals : 2

Show 25 entries Search:

View	Sl.No.	Journal No	Title	Publisher	ISSN	E-ISSN
View	1	40705	Research Journey International E Research Journal	Swatidhan Pub. Yeola		23487143
View	2	44117	Research Journey	Swatidhan International Publication		23487143

Showing 1 to 2 of 2 entries

Previous 1 Next

I.Q.A.C. CSNC SOLAPUR

Studies in Indian Place Names (UGC Care Journal)
ISSN 2394-3114 Vol. 40 Issue 15, February 2020
Two Day National Seminar on "Recent Trends, Issues & Challenges in English Language & Literature"
Held on 24th & 25th February 2020.
Organized by The department of English of Laxmibai Bhaurao Patil Mahila Mahavidyalaya, Solapur

A Study of Recent Trends in Educational Technologies

1. **Dr. Mote Ramraja Vasudeo**
Department of English,
Sou. Suvarnalata Gandhi Mahavidyalya, Vairag.

2. **Dr. Mote Rani Ramraja**
Department of English
Chh. Shivaji Night College, Solapur.

Abstract: The present generation of students has grown up with technology and wants to use it in every aspect of their daily lives. The present era is known for information and technology. The traditional approach of teaching and learning that is chalk and talk method will not be effective tool in coming days. Internet, smart phones and computers are taking place in the classrooms. The government of India and MHRD take initiatives to introduce the recent trends in educational technologies. The present paper aims to evaluate key technological trends in higher education. The key trends Massive Open Online Courses (MOOC), SWAYAM, SWAYAM PRABHA, Bring Your Own Device (BYOD), Google Classroom Social Media and Game based Learning are the major concern of this paper.

Key Words – Trends, MOOC, BYOD, SWAYAM PRABHA Social Media, Game based learning, Google Classroom, Swayam etc.

Technology gives benefit in every aspect of human life right from communication to education. Education system really affect by technology in last two decades. In the ancient period students used to go gurukul where they were taught by the gurus. This tradition of gurukul left behind with the modernized culture. New methods and trends of teaching and learning have been introduced. E –learning becomes the major concern of the current education system.

Educational technology is an inclusive term for resource, tools and methods for teaching learning process. In the present era various educational technologies are used to make teaching learning process enjoyable and effective. A Massive open online Course (MOOC) is a free online course that supports learning in a variety of different subjects and is open to anyone with access to a computer and the internet. MOOCs give flexibility to the learners. Now day students are

Copyright © 2019 Author

I.Q.A.C. CSNC SOLAPUR

attracted opportunities to gain qualification, experiences and lifelong connections. MOOC provides it to the learners. It gives credentials, career guidance and tutoring. The learner can learn anywhere and anytime. Even some of the courses are free. If a learner wants certificate then he or she has to submit timely assignments and appear for online examination. The learner can ask doubts and questions on discussion forum. So it is the platform for the learner easy to access. It only needs to know computer and how to access the internet.

SWAYAM is a program initiated by the government of India. The tag line of this program is anytime and anywhere. It offers the courses for Architecture and planning, Education, Engineering and technology, Humanities and Arts, Law, Management and Commerce, Maths and Science etc. Nine national coordinators have been appointed to ensure that quality content is designed and delivered. The learner has to do video lectures as well as the lecture content is also provided to the learner so that the concept can be clearly understand. A learner has to appear for assignments and final examination to get the certification. Both MOOC and SWAYAM look easy to access so majority of the learners join the courses but there are very few learners who submit the assignments and appear for examination. It shows that the learners join the courses for various purposes. Some of them join the course only for the curiosity towards the topic; some of them want to know what is SWAYAM or MOOC, some just join to impress the others.

BYOD (Bring Your Own Device) is about giving education in new way. It provides students opportunities to interact virtually with the teacher. It is nothing but increasing access to technology without the cost of purchasing a device for each student. For example smart phone or mobile device is very effective BYOD. Students can keep their mobile device all time with them not only for calling or downloading music but also for education purpose. Even they can join MOOC and SWAYM courses through their smart phones. The students may feel most comfortable with their own smart phones, tablets and laptops for class work and assignment in a class. The student's participation increases with this device. With this device learning becomes

Copyright © 2019 Author

Studies in Indian Place Names (UGC Care Journal)
ISSN 2394-3114 Vol. 40 Issue 15, February 2020
Two Day National Seminar on "Recent Trends, Issues & Challenges in English Language & Literature"
Held on 24th & 25th February 2020.
Organized by The department of English of Laxmibai Bhaurao Patil Mahila Mahavidyalaya, Solapur

student driven. Students get more authority over their own learning. The BYOD technology increases student's collaboration and communication.

With BYOD and increasing need for data in modern education system, comes an increasing demand for large scale, secure method to store the data used and generated by these devices, and cloud storage and computing may be able to provide solution to this issue.

Game based learning or Gamification in education improves motivation of the learner. It is the process of applying gaming designs or concepts to make learning more engaging and entertaining. It can be intrinsic motivation or extrinsic motivation. The goal of this trend is to maximize interest, enjoyment and engagement of the Lerner. This method is very helpful in modern days to make the teaching learning more interesting. The implementation of this technology should take into consideration that some games may be too successful and may disturb to the learner. It is challenging for the institution to arrange infrastructure and equipment.

The education technology becoming more popular is SWAYAM PRABHA. It is group of thirty two Direct To Home channels telecasting educational programmes. The learners can get sign up for it and learn through the scheduled educational programs.

The next technology is Google classroom. It is free web service designed by Google for schools and colleges. Through it teacher can share assignments with students. It can considered good testing tool. The teacher can create his class; the students can join the class. Google Calendar is used for scheduling the assignments. It combines Google drive for assignment creation and distribution. The primary aim of the Google Classroom is to simplify creating, distributing, and grading assignments in paperless way. In it the teacher can monitor the progress of each student.

Students are well acquainted with social media. On it they express themselves on different situations. Some of the teachers and students make the good use of social media for educational technologies. Face book, twitter, whatsapp and other social media is effectively used

Copyright © 2019 Author

I.Q.A.C. CSNC SOLAPUR

for education purpose. It can give live updates and alerts. It can also stream live lectures on concern topics. Study material can be shared through social media. It can give an platform for the students and teachers so they can make discussion forum on certain topics. The use of social media provides students ability to more useful information. It can connect educational groups and institutions. It is easier and convenient way to access information.

Conclusion:

These advanced educational technologies give comfort to the learners and the teacher in teaching learning process. It provides resources, accessibility, connectivity and communication in a effective way. But it also has some limitations. The addiction of technology is the major issue of contemporary world. The teacher's role is changed. The natural process of comprehension is in question. Accessibility of infrastructure and equipment for all the educational institutions is in question. Training of trainer is in progress so the trainer must be trained to apply this modern advanced educational technology. Apart from these limitations the education process cannot avoid or ignore the changes in education technology. For the bright future of the education we need to overcome these limitations and adopt the modern advanced educational technologies.

References:

1. https://www.swayamprabha.gov.in/
2. http://vikaspedia.in/education/interactive-resources/swayam-learning-portal
3. https://en.wikipedia.org/wiki/Google_Classroom
4. https://en.wikipedia.org/wiki/Bring_your_own_device

Copyright © 2019 Author

Linguistic development social relations

Dr. Madhukar Srirang Pawar

Head of Marathi Department

Chhatrapati Shivaji Night College, Solapur

Email: madhukar_pawar@yahoo.in

Preface: -

The word 'speaking' came from the Sanskrit root 'bhas'. Speaking, of course, means facial expressions, and in English, the alternative word for language is language. Language is mainly used to explain a practical thing in a person's mind. While this is true, social or cultural transitions tend to change the nature of language. The languages of most countries are based on the social or cultural fabric of the country. Language is a language of gestures and visual signs, along with facial sounds. In any language, words, their connotations, sounds, alphabets are the main components.

Social relations means that social relations are established everywhere through the use of language. The language of a group, a community or a country is formed out of their internal interests. Linguistic social relations are more important as they complement language development and preserve the values of life. The role, vision and new experiments of modern science have been able to spread all over the world due to the linguistic structure, which has made it possible to study human values. Society and language depend on each other. So with the progress of society, language progresses, language is a means of exchange, so we can read Vedic verses from two-three thousand years ago or have a conversation with a person thousands of miles away. Every generation

I.Q.A.C. CSNC SOLAPUR

F34 141

has used language, which is why human beings have been able to make rapid progress.

Language - Society and Culture: -

Language, society and culture are of paramount importance in human life. Here are some theories about the origin of language. Language is a gift from God. Although such an opinion has been expressed in some scriptures, language is an essential element of human development and the basic element of society is the human being. Aristotle's view that "man is a social animal" is well-known. In the article **'Social Linguistics: A New Study Area',** Dr. Says **Milind Malshe,** "Human beings are said to be social beings, which means that human beings have a tendency to co-exist and co-exist with the human beings around them in many ways." Knowing that his needs could be met by society, he began to be disciplined within the framework of social values, which led to the creation of many new systems, and they continued to function. As a result, human activities continued to be in good condition. This is why human beings are different from other animals. Like other living things, humans are part of nature. But man struggled with nature with his intellect and ingenuity and continued to try to ride on nature on the strength of its resources. Although many things have been revealed to mankind from this, the discovery of some things has remained unknown. So he was proud of the values of the society and the traditions of the culture. In social relations, the concept of society can be applied to the social relations in which a system and organization is constantly functioning.

Culture is the way of life of a human group. The group maintains a set of values in the social relations, the group's ethics, customs, divinity, norms, traditions, caste-religion are the norm in their lives. This linguistic organ can be seen to be preserved whether it is oral or in the form of a book. Language alone

I.Q.A.C. CSNC SOLAPUR

142

can carry a culture. This culture is transmitted from one generation to another. Language is the most important human communication system and a meaningful part of social relations and culture.

Social relations: -

The relations established between more than one group or society are of different nature or situational nature and are more or less ever changing. Sometimes it is the language of cooperation, sometimes it is the language of struggle. Yet the community still needs social interaction. Through social relations, society solves our problems or strives to meet our needs. Because no society is perfect for the most part, the social, family, economic, political, religious, dealings of the people in that society have been going on for many years. Once a person starts living away from society, he does not remain a part of that society. In the past, the practice of boycotting a society was a policy of social relations.

There are many ways to express social relationships, fluctuations in language, interactions, depending on each other's temperament and instincts and sometimes on future interests. Karl Marx has said that in one sense, the relation of production is a social relation to the linguistic transactions that take place between the owner-worker and the time involved in the production process, the value of labor, the provision of capital, and so on.

Political leaders, their activists and the voters are establishing relations in the society from time to time. That leader's relationship with his constituency lasts a long time. If the language of the community to which the leader belongs belongs, be it mild or solves the problems of the people in the community, then the relationship of the leader in that community is called political-social

I.Q.A.C. CSNC SOLAPUR

E36 143

relationship. E.g. In Maharashtra, Maratha leaders are predominant, the reason being Marathi language, or in Maharashtra itself, if the constituency is of Kannada speakers, then only Kannadi candidates will be successful, the main reason is the language of the society. It is simply thought that your language candidate will do you justice. This is called political-social relations. Social relationships are sometimes of a primitive nature. Frequent interpersonal relationships in a community make them long lasting. Sometimes they are caused by an immediate cause. Crowds, meetings, spectators, longtime travelers, large groups or communities come together to draw attention. Everyone reacted the same way. A collective consensus of those who are unorganized is formed. For example, the Maratha community came together for Maratha reservation. The association of Marathi speakers also has to be taken into consideration. Because they can say it in the same language. It's just as bad. This is called social relations.

Social relations are related to social change. If we want to bring about change in a society, we have to use ideas that change social relations. Due to the close relationship of social relations with social problems, the traditional practices and systems of the society change. E.g. Dr. It was Babasaheb Ambedkar's actions that led to great changes in the Bahujan Samaj, mainly due to the social language presented in his writings and speeches. The orbits of society are increasing due to scientific progress. Rural society is spread at the geographical level like district, state, country. In this regard, it has been said, 'A country is a component of the people living on a particular territory, the government and the geographical region spread over a social area. The big and small countries of the world are alive because of the global union. Everyone in the world can think about health, culture, education and economy through computer. Technology allows a person to communicate even without meeting face to face.

I.Q.A.C. CSNC SOLAPUR

ISSN : 0731-6755

Conclusion: Linguistic social relations is the new technology that is evolving today, it will only benefit the social relations of two groups of individuals, two countries, so that all this is possible only for human beings through language. It is well known.

References:

1) Linguistics and Marathi Language - Anil Gawli.

2) Mahamanav - Gyanraj Kashinath Gaikwad.

3) Marathi encyclopedia - Sudha Kaldate.

I.Q.A.C. CSNC SOLAPUR

Studies in Indian Place Names (SIPN) with ISSN 2394-3114

Studies in Indian Place Names (SIPN) with ISSN 2394-3114 is UGC Care listed journal for research publication. SIPN considers review and research articles related to Social Science and Humanities: Arts and Humanities, Physical Education, Library Science, History, Anthropology, Management, Commerce, Home Science, Sociology, Hotel Management, Tourism, Mass Communication, Accounting, Education, Economics, Law, Philosophy, Finance, Political Science, Visual Arts, Performing Arts, English. Science: Engineering (All Branches), Psychology, and Architecture, Geography and Geology, Agricultural, Biological Sciences, Environmental Science, Ecology, Archaeology, Biodiversity and Conservation, Entomology, Health Science: Medicine and Dentistry, Nursing and Allied Health Science, Ayurveda. On behalf of Studies in Indian Place Names, I would like to extend my regard to all fellow researchers and scholars and wish prosperity in their field. Published by: The Place Names Society of India, NPS India
Send papers for publication to editor@tpnsindia.org

ISSN 2394-3114

Vol 40 Issue 22 (March 2020)

An International Registered & Refereed Monthly Research Journal

Studies in Indian Place Names

UGC Approved Journal

UGC Care Journal

The Place Names Society of India

TPNS India

I.Q.A.C. CSNC SOLAPUR

- **Special Issue Editors:**

Dr. Anand D. Shinde

Dr. Nagorao S. Bhurke

Mr. Anil P. Kamble

Mr. Dashrath K. Rasal

- **About the Special Issue :**

This special issue is the compilation of articles on 'Recent Trends and Issues in Social Sciences'

- **Disclaimer:**

The author(s) of each article appearing in this Special Issue is/are solely responsible for the content thereof. The opinions expressed in this Special Issue are those of authors. They do not purport to reflect the opinions or views of the Editors or the publisher.

Published: Feb 27, 2020

Articles

A Study of Difficulties in the Implementation of Constructivist Teaching Strategy in Geography Subject

A Study of Difficulties in the Implementation of Constructivist Teaching Strategy in Geography Subject

1-9

PDF

Dr. Anand D. Shinde

I.Q.A.C. CSNC SOLAPUR

उक्कडगाव (जहांगीर) येथील सतीगळ

1000-1002

प्रा. महेश शिवाजीराव जाधव, डॉ. रवी सुभाषराव सातभाई

PDF

छत्रपती शाहू महाराजांच्या काळातील कान्होजी आंग्रे यांचे कार्य

1003-1011

प्राण्डॉण्बोडखे एसण्एसण्

PDF

वा इच्या सांस्कृतिक इतिहासातील पेशवेकालीन वाडयांचे योगदान

1012-1018

प्रा.डॉ..कोरडे दत्तात्रय ज्ञानदेव

PDF

सोलापूर भुईकोट किल्ल्यातील वीरगळ

1019-1025

डॉ. संजय तुकाराम वाघमारे

PDF

dr babasaheb ambedkar

1026-1029

dr yuvraj

PDF

I.Q.A.C. CSNC SOLAPUR

Studies in Indian Place Names (SIPN) [ISSN 2394-3114]

ISSN: 2394-3114
Vol-40-Issue-22-February-2020

डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांचे कृषीविषयक विचार

प्रा. डॉ. युवराज गुंडू सुरवसे
छत्रपती शिवाजी नाईट कॉलेज, सोलापूर

प्रास्ताविक :-

डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर हे बहुआयामी व्यक्तिमत्व होते. त्यांनी, सामाजिक, राजकीय, धर्म, कायदा, शिक्षण, राज्यघटना, स्त्रिया व आर्थिक विषयक विचार मांडले आहेत. बाबासाहेब फक्त विचार मांडणारे विचारवंत नव्हते तर त्यांची प्रत्यक्षात अंमलबजावणी करणारे व्यावहारिक धोरणकर्ते आणि तज्ञ होते. त्यांचे आर्थिक विचार विशेष महत्त्वाचे आहेत. कारण ते उपयोजित आणि व्यवहारिक आहेत. तसेच ते फक्त राष्ट्रीय नाहीत तर ते आंतरराष्ट्रीय स्वरुपाचे आणि दर्जाचे आहेत. कारण डॉ बाबासाहेब आंबेडकर हे आंतरराष्ट्रिय अर्थशास्त्रज्ञ ही होते. त्यांनी आर्थिक समस्या, धोरण, घटना, सिध्दांत आणि तत्वज्ञानावर भाष्य करुन आपले आर्थिक विचार फक्त सैध्दांतिक नव्हे तर व्यावहारिक आणि उपयोजित, व्यापकपणे आणि सखोल मांडले आहेत. त्याचे कारण ही स्पष्ट आहे. त्यांना अर्थशास्त्राचे शिक्षण आंतरराष्ट्रीय विद्यापीठे आणि शैक्षणिक संस्थांमधून घेतले आहे. त्यांच्या आर्थिक विचारात चलनविषयक सार्वजनिक अपव्यय विषयक मध्यवर्ती बँक, विकास नीती, श्रम, जल, ऊर्जा विषयक, शेती विषयक आणि जातीचे अर्थशास्त्र यांचा प्रामुख्याने समावेश होतो. डॉ. आंबेडकरांचे शेतीविषयक विचार मूलभूत, दूरदृष्टीचे आणि व्यावहारिक आहेत.

शेती व्यवसायाबद्दलची डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांची भूमिका :-

स्वातंत्र्यपूर्व काळात आणि स्वातंत्र्यनंतरच्या काळात बाबासाहेबांनी शेती व्यवसायाबद्दल मांडलेले विचार हे अतिशय उपयुक्त आहेत. स्वातंत्र्याअगोदर जगावर पहिल्या महायुध्दाचे ढग जमा होत होते. तेव्हा भारतात मोठी नोकर भरती केली पण युध्दसमाप्तीनंतर नोकरभरती ही बंद केली. त्या तुलनेत भारतातील शेतक-यांची आणि अस्पृश्यांची स्थिती अत्यंत बिकट अशी होती. या परिस्थितीत बदल करावयाचा असेल तर अस्पृश्यांना शिक्षण घेऊन सरकारी नोक-यात प्रवेश करावा किंवा उद्योगधंदे करुन आपल्या परिस्थितीत सुधारणा करुन घ्यावी. सरकारी नोक-

I.Q.A.C. CSNC SOLAPUR

Scanned with CamScanner

ISSN: 2394-3114
Vol-40-Issue-22-February-2020

यासंदर्भात खोटया प्रचारास बळी न पडता त्यांचे महत्त्व ओळखून ते मिळविण्याचा प्रयत्न करावा. तसेच परावलंबी प्रवृत्ती सोडून स्वाभिमानाने जीवन जगण्यासाठी शेती हा व्यवसाय निवडावा. शेती विकत घेणे परवडत नसेल तर सरकारकडे जंगलखात्याच्या पडीक जमिनीसाठी आग्रह धरावा, म्हणून या जमिनलागवडीखाली आणून आर्थिकदृष्टया संपन्न व्हावे.

स्वातंत्र्यपूर्वी काळात देशभरात सर्वत्र बहुतांश शेती मूठभर लोकांच्या हातात एकवटलेली होती. त्यामुळे मालकी हक्काचे शेतकरी वर्ग फार कमी होता. आणि वहिवाटदार शेतकरी जास्त असे होते त्यामुळे बहुतांश शेतकरी हे शेत मजूरच बनले गेले होते. या विरोधी प्रथम विचार बाबासाहेबांनी मांडले. कसेल त्याची जमिन कुळ, वहिवाट कायदा तसेच कमाल धारणा कायद्याची पायाभरणी ही करण्याचे श्रेय डॉ. बाबासाहेब होय. त्यामुळे बाबासाहेब हे शेतक-यांचे ख-या अर्थाने समर्थक मानले गेले.

शेती महसूल बद्दल विचार :-

डॉ. बाबासाहेब मोठे अर्थतज्ञ होते. लंडन येथील वास्तवात लिहिलेल्या प्रबंधात 'इकॉनॉमिक्स अॅण्ड पॉलिटिकल सायन्स' येथील अर्थशास्त्राची डी. एस. सी. पदवी मिळवणारे हे पहिले भारतीय होते. त्यांनी 'रुपयाचा उगम आणि उपाय' यावर विचार मांडले. आपल्या संशोधनाचा उपयोग भारतातील विस्कटलेली आर्थिक स्थिती सुधारण्यासाठी महत्त्वपूर्ण ठरणार होती. मुंबई विधान परिषदेचे कामकाज करताना मांडलेले विचार हे शेतक-यांच्या बाजू भक्कमपणे मांडून त्यांच्या हिताचे प्रयत्न केल्याचे दिसून येतात. कारण प्रत्येक शेतक-यांचे उत्पन्न काही असले तरी त्याचा विचार न करता जमीन महसूल वसूल केला जातो. उत्पन्न कराच्या अंतर्गत जर कोण्या व्यक्तीचे उत्पन्न नसेल तर त्याला कर द्यावा लागू नये पण शेती बाबत ही हाच प्रकार असणे गरजेचे आहे.

जमिनीचे तुकडेकरण :-

भारतातील लोकसंख्येविषयी विचार मांडताना बाबासाहेब म्हणतात शेती क्षेत्रावर मोठया प्रमाणावर अवलंबून असणा-यांची संख्या वाढत आहे. जमिन ही साधन संपत्ती मर्यादीत असून त्यांचे तुकडेकरण होत आहे. जमिनीचे क्षेत्र वाटप होत राहिल्याने शेती लहान-लहान होत

I.Q.A.C. CSNC SOLAPUR

ISSN: 2394-3114
Vol-40-Issue-22-February-2020

चालल्याने शेतीमध्ये आधुनिकता आणणे अशक्य होत आहे. यांत्रिकीकरण जलसिंचन, स्त्रोत बनविताना लहान क्षेत्रामुळे मोठया प्रमाणात अडचणी ठरत असल्यामुळे मोठया प्रमाणावर उत्पादनात घट होत असून भविष्य काळात मोठे प्रश्न उभे राहू शकतात. शेती हा प्राचीन काळापासून पारंपारिक व्यवसाय असून राष्ट्रीय उत्पादनामध्ये त्याचा मोठा वाटा होता पण स्वातंत्र्यानंतर वाढत्या लोकसंख्यावाढीमुळे शेतीचे क्षेत्र लहान होत असून त्यासाठी हे असे क्षेत्र असता कामा नये असे विचार त्यांनी व्यक्त केले.

शेतातील नवोपक्रम :-

शेतीची उत्पादकता वाढविण्यासाठी शेतीमध्ये यांत्रिकी करणाचा अवलंब करणे, खतांचा आणि उत्तम बी बियाणांचा पुरवठा करणे, सिंचन आणि वीज निर्मितीवर भर देणे शेती उत्पादनाला जोड देण्यासाठी ग्रामीण लघु उद्योगधंदाचा पुरस्कार करणे, शेतीत नवोपक्रम स्विकारणे शेतीत आमुलाग्र बदल, सुधारणा व्हाव्यात यासाठी विचार मांडले होते.

निष्कर्ष :-

डॉ. बाबासाहेबांचे हरितक्रांतीचा उद्गाता म्हणून विचार महत्त्वपूर्ण होते. शेतक-यांच्या मागण्या रास्त मार्गाने सोडवणारा मार्गदर्शक म्हणून महत्वाचे योगदान आहे. डॉ. बाबासाहेबांनी शेतीसाठी जलसिंचन; जल विद्युत निर्मिती आणि मासेमारी शिवाय दमोदर व्हॅली कर्पोरेशन ही अत्यंत महत्त्वपूर्ण धरणांची निर्मिती ही त्यांच्या भविष्यकालीन देशांच्या जडण घडणीत महत्वपूर्ण ठरल्या. डॉ. बाबासाहेब राजकीय नेता, सामाजिक चळवळीला दिशा देणारे महान असे दिशादर्शक, शेतक-यांच्या हितासाठी सदैव झटणारे म्हणून त्यांचे स्थान महत्वाचे आहे.

संदर्भ :-

१) कॉन्स्टिटयुएंट असेंबली डिबेट - खंड- ३
२) डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांचे विचारधन म. श्री. दीक्षित
३) डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांचे गौरवग्रंथ प्रा. आर. एस. साळुंके
४) Ambedkar B. R. Caste and Philosophy in Pre-buddhist India, Aurangabad. 1979.
५) Dr. Nikambe C. H. samaj Prabodhankar Dr. Babasheb Ambedkar, Pune.

I.Q.A.C. CSNC SOLAPUR
Scanned with CamScanner

ISSN: 2394-3114
Vol-40-Issue-22-February-2020

I.Q.A.C. CSNC SOLAPUR

Scanned with CamScanner

अक्षर वाङ्मय

एप्रिल - मे - जून २०२०
वर्ष : दहावे अंक : चौथा

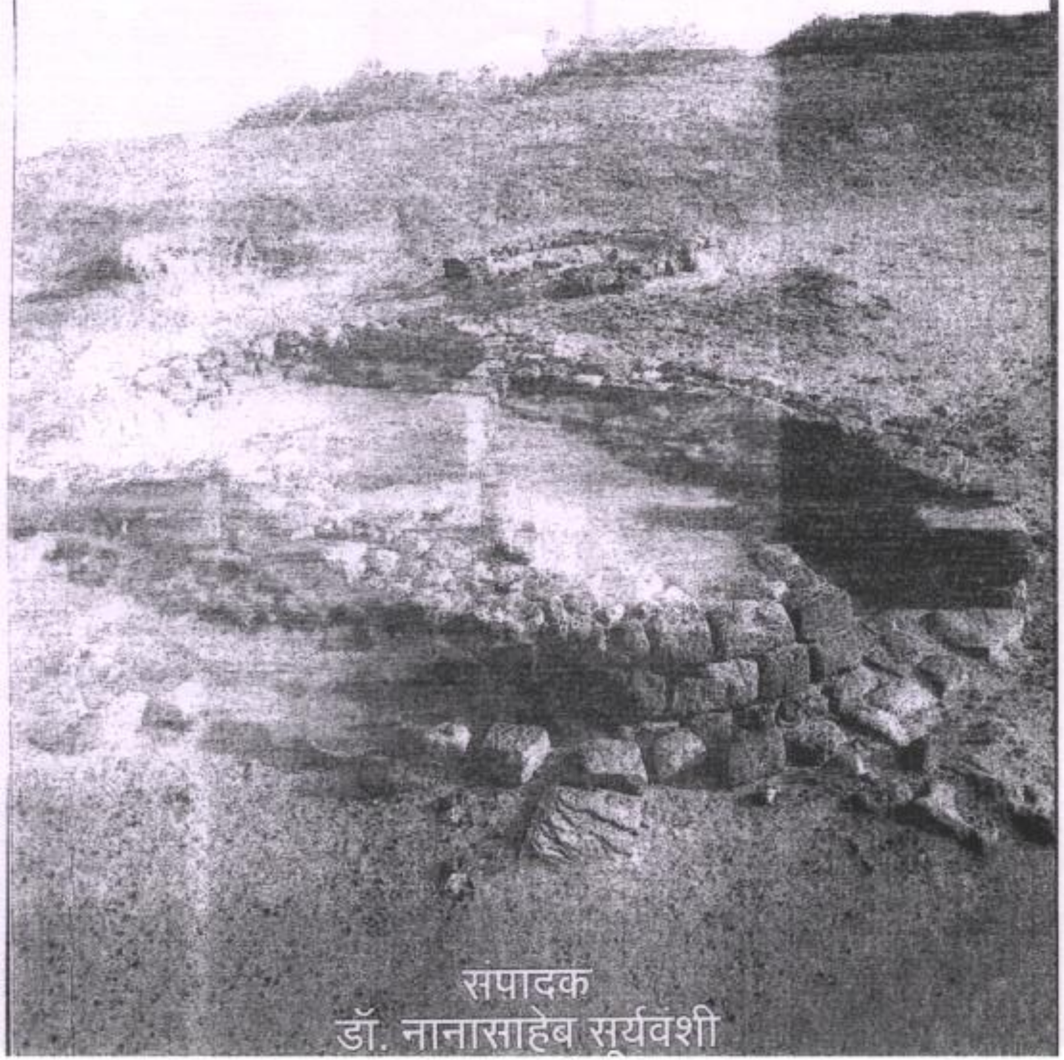

संपादक
डॉ. नानासाहेब सूर्यवंशी

I.Q.A.C. CSNC SOLAPUR

154 162

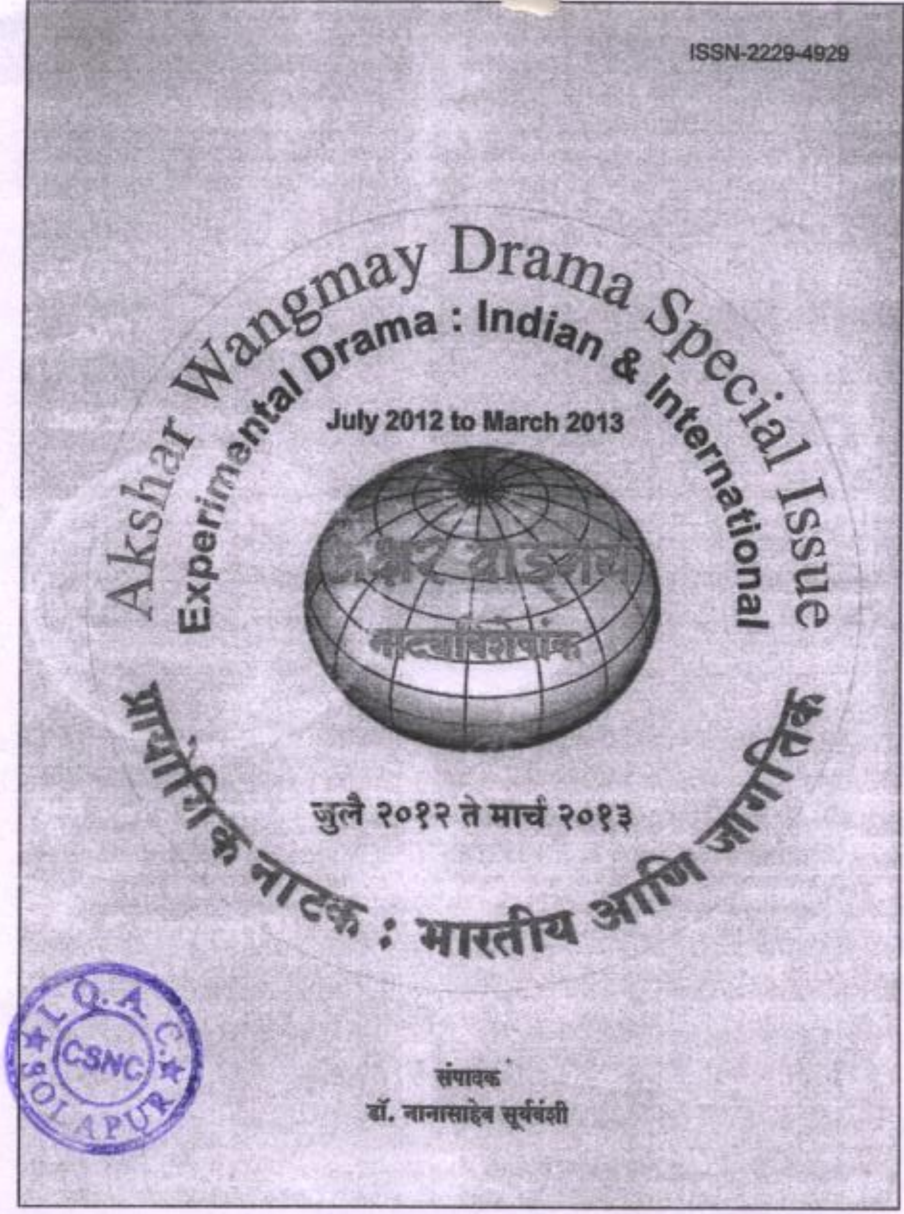

'अक्षर वाङ्मय' चा 'प्रायोगिक नाटक : भारतीय आणि जागतिक विशेषांक' हा प्रायोगिक नाटक व प्रायोगिक रंगभूमी या विषयांना वाहिलेला आहे. संदर्भमूल्य असलेला हा विशेषांक नाट्याभ्यासकांना उपयुक्त ठरणारा असला तरी आता प्रती मात्र मर्यादितच शिल्लक आहेत.

आर. एन्. आय. फॉर इंडिया नवी दिल्ली
र. नं. - MAHMAR-36829-2010

UGC Approved and Peer Reviewed Journal

ISSN - 2229-4929

अक्षर वाङ्मय

वर्ष : दहावे अंक : चौथा

एप्रिल-मे-जून २०२०

संपादक
डॉ. नानासाहेब सूर्यवंशी

कार्यकारी संपादक
डॉ. शिवाजीराव देशमुख

मार्गदर्शक
डॉ. अरुण प्रभुणे

संपादक मंडळ

डॉ. सतीश कदम — डॉ. दीपक चिद्दरवार
डॉ. विजय वारकड — डॉ. महादेव वाळुंज

प्रकाशक : सौ. रेखाताई नानासाहेब सूर्यवंशी, प्रतीक प्रकाशन,
'प्रणव', रुक्मे नगर, थोडगा रोड, अहमदपूर ४१३५१५.

मुद्रक : कॉम्पप्रिन्ट कल्पना प्रा. लि. ४६१/४ सदाशिव पेठ, पुणे ३०.

साहित्य व वर्गणी पाठविण्याचा पत्ता : डॉ. नानासाहेब सूर्यवंशी
'प्रणव', रुक्मे नगर, थोडगा रोड, अहमदपूर, ता. अहमदपूर
जि. लातूर ४१३५१५. भ्रमणध्वनी : ९४२३६५५८४१
E-mail : suryawanshinanasaheb67@gmail.com.

वार्षिक वर्गणी : रु. ५००/- — द्विवार्षिक वर्गणी : रु. ९००/-
पंचवार्षिक वर्गणी : रु.२०००/- — अंकाचे मूल्य : रु. १२५/-

* महाराष्ट्र राज्य साहित्य आणि संस्कृती मंडळाने या नियतकालिकाच्या प्रकाशनार्थ अनुदान दिले असले तरी या नियतकालिकातील लेखकांच्या विचारांशी मंडळ व शासन सहमत असेलच असे नाही.
* या अंकातील लेखांतून व्यक्त झालेल्या लेखकांच्या मतांशी संपादक, संपादक मंडळ, प्रकाशक व मुद्रक सहमत असतीलच असे नाही.

R. N. I. FOR INDIA New Delhi
R. No. – MAHMAR-36829-2010

ISSN – 2229-4929
UGC Approved and
Peer Reviewed Journal

AKSHAR WANGMAY

Year : 10 Volume : 4
April - May - June 2020

Editor-in-Chief
Dr. Nanasaheb Suryawanshi

Executive Editor
Dr. Shivajirao Deshmukh

Advisor
Dr. Arun Prabhune

Editorial Board

Dr. Vijay Warkad
Dr. Satish Kadam
Dr. Deepak Chiddarwar
Dr. Mahadeo Walunj

Publisher : Sou. Rekhatai Nanasaheb Suryawanshi, Pratik Prakashan, 'Pranav', Rukme Nagar, Thodga Road, Ahmedpur 413515
Printer : Comp- Print Kalpana Private Ltd., 461/4 Sadashiv Peth, Pune - 30

Address for sending articles and fees : Dr. Nanasaheb Suryawanshi
'Pranav', Rukme Nagar, Thodga Road, Ahmedpur 413515
District : Latur
Mobile phone : 9423655841
E-mail : suryawanshinanasaheb67@gmail.com

Subscription Rates Yearly : Rs. 500/- **Five Years :** Rs. 2000/-
Two years : Rs. 900/- **Current Volume :** Rs. 125/-

* Maharashtra State Literary and Cultural Board has granted funds for the Publication of this Journal. But Maharashtra State Literary and Cultural Board has not been responsible for writers opinion in this Journal.
* The content and opinions expressed in the articles are the views of the authors and do not necessarily reflect the views and opinions of the periodical's Editorial Board, publisher or the advisor. The authors are solely responsible for the facts and accuracy of the content of the articles.

अनुक्रम

- संपादकीय ---------- ५
- मुखपृष्ठाविषयी ---------- ७
- महाराष्ट्र-कर्नाटक सीमाभागातील प्रयोगरूप लोककला ---------- २३
  प्रा.डॉ. विश्वनाथ शिंदे
- 'समाजप्रचलित' - लोकदैवतपूजा ही लोकमनातील आदिम श्रद्धा ---- ३८
  डॉ. मधुकर पवार
- पु. शि. रेग्यांचा कला-साहित्य विचार ---------- ४३
  डॉ. सुधीर रसाळ
- संत नामदेव- संत जनाबाई : एक भावबंध ---------- ७०
  डॉ. उदय जाधव
- वाङ्मयीन अभिव्यक्तीसाठी : भाषेचा सर्जनशील वापर ---------- ७४
  डॉ. विजया राऊत
- आर्थिक विषमता, सामाजिक समाजशास्त्र आणि मराठीसाठी कामगार कविता ---------- ७९
  डॉ. देवानंद सोनटक्के
- भारतीय कायदा आणि स्त्री : 'कानून निर्माण में महिलाओं का योगदान - एक चिकित्सा ---------- ८१
  डॉ. ज्योती धर्माधिकारी

164

- लोकोत्तर व्यक्तिमत्त्वांचा दस्तऐवज : 'वंदनीय व्यक्तिमत्त्वे' ---------- ९९
  प्रा.डॉ. शिवाजीराव देशमुख
- महानगरीय साहित्य : प्रेरणा व स्वरूप ---------- १०३
  डॉ. आनंदा गांगुर्डे
- ग्रामीण कथा आणि समाजवास्तव ---------- १०९
  डॉ. नानासाहेब पवार
- नैतिक समृद्धता आणि जगण्यातील समाधान ---------- ११४
  डॉ. श्रीराम गडकर
- राजर्षी शाहू महाराज, डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर आणि माणगाव परिषद ---------- ११८
  डॉ. नीता तोरणे
- कविता ---------- १२३
  संजीवनी घळसासी/गौरी
- 'अक्षर वाङ्मय'चे नूतन व नूतनीकरण केलेले वर्गणीदार ---------- १२५
- संपादक मंडळ ---------- १२७
- वार्षिक अहवाल ---------- १२८

□□□

I.Q.A.C. CSNC SOLAPUR

165

संपादकीय

'अक्षर वाङ्मय' जन्माला येऊन दशक लोटले.

दहाव्या वर्षातला हा चौथा अंक सुजाण रसिक वाचकांच्या हाती देताना अत्यानंद होत आहे. मागील सारी वर्षं संपादनाचा आनंद देणारी होती. देशी व विदेशी लेखकांचे ललित लेखन रसिक वाचकांना उपलब्ध करून देण्यात आनंदात गेली. नियत वेळी सिद्ध केलेले आणि पाच मौल्यवान अभ्यासपूर्ण विशेषांक अभ्यासक वाचकांना देता आले याचे समाधान देणारी ती वर्षे होती. संदर्भमूल्य असणाऱ्या आमच्या अंकांना संशोधक वाचकांनी दिलेल्या भरभरून प्रतिसादाने भरून पावून आश्वस्त राहण्यात ती वर्षे गेली.

सदर अंक ही इतर अंकांप्रमाणेच अभ्यासपूर्ण लेखांनी समृद्ध बनला आहे. या अंकातील मुखपृष्ठाविषयी... ही मुखपृष्ठकथा भारतातील सांस्कृतिक इतिहासाच्या एका महत्त्वपूर्ण पानावर बेतलेली आहे. चार हजार वर्षांपूर्वीचे ढोलावीरा हे हडप्पन शहर का नष्ट झाले या विषयीच्या शास्त्रीय शोधाची माहिती रोचक असून प्राचीन भारतीय स्थापत्यकलेबद्दल आदर निर्माण करणारी आहे. कच्छ मधील हे शहर नष्ट का झाले असावे या संदर्भातील दोन स्थानिक लोककथाही या मुखपृष्ठ कथेत आहेत. मराठी लोकसाहित्याभ्यासकांना ढोलावीरा नष्ट होण्याच्या संदर्भातील स्थानिक कच्छी लोककथा प्रथमच उपलब्ध होणार आहेत याचा आनंद वाटतो.

मराठीतील एक महत्त्वाचा कवी, लेखक व समीक्षक असलेले पु. शि. रेगे यांच्या समीक्षालेखनाची वैशिष्ट्ये व मर्यादा यांचे चिकित्सात्मक विश्लेषण करणारा डॉ. सुधीर रसाळ यांचा दीर्घ समीक्षा लेख सदर अंकाचे संदर्भमूल्य वाढवणारा आहे. या शिवाय लोकसाहित्याच्या अभ्यासकांच्या दृष्टीने डॉ. विश्वनाथ शिंदे, डॉ. मधुकर पवार यांचे महत्त्वाचे लेख लक्षणीय आहेत. कामगार कविता, भाषा आणि संत साहित्य यांचा विचार करणारे लेखही या अंकात समाविष्ट आहेत. डॉ. विद्या देवधर यांच्या महत्त्वाच्या पुस्तकावरील परीक्षणाशिवाय अन्यही काही पुस्तक

'समाजप्रचलित, लोकदैवतपूजा ही लोकमनातील आदिम श्रद्धा'

- डॉ. मधुकर श्रीरंग पवार

लोकदैवतात आलेला 'लोक' म्हणजे जन, मनुष्य, समाज. People, mankind यात 'लोक' हा शब्द महत्त्वाचा असून, 'लोक' हा शब्द संस्कृत 'लोक्' या धातुपासून आला. ऋग्वेदात सामान्य माणूस अथवा स्थान या अर्थाने येत, वेदकाळानंतर लोक हा शब्द 'सामान्य जन' या अर्थाने रूढ झाला. The Study of Dolkore (Alan Dundes) या ग्रंथात लोक म्हणजे दोन किंवा अधिक समान तत्त्वे असतात, त्यांना या तत्त्वाच्या किंवा तत्त्वांच्या संदर्भात स्वतःची अशी एक निराळी परंपरा असते. अशी लोक या शब्दाची संकल्पना मांडली आहे. यावरून लोक हा शब्द सामान्य जन या अर्थाने असून त्यांच्यात कोणतेही एखादे तत्त्व समान असले पाहिजे की ज्यामुळे ते एकमेकांशी जोडले जातील. अथवा त्या समूहाशी आपल्याला समूह बांधला जाईल.

'जगातील प्रस्थापित अशा प्रमुख धर्माशी साक्षात संबंध नसलेली, पण विशिष्ट लोकसमूहाने श्रद्धेने आपली मानलेली दैवते म्हणजेच लोकदैवते होत' वेगवेगळ्या जातीसमूहाची वेगवेगळी लोकदैवते असतात. या जाती विविध लोकधर्माच्या वर्चस्वाखाली जगत असतात. एकाच धर्मात असूनही या जातीसमूहांनी आपापली लोकदैवते निर्माण केली आहेत. तसे पाहिल्यास लोकधर्म हाच त्यांचा मूळचा धर्म असल्याने लोकदैवतांना विशेष महत्त्व होते. ज्या लोकसमूहात लोकदैवतांचे स्थान अढळ झाले आहे असे लोक ग्रामीण भागातून, खेड्यातून रहाणारे असतात. अथवा शहरीकरणापासून, यांत्रिकीकरणापासून दूर असतात. नव्याने येणारे विचार किंवा संस्कार याचा परिणाम त्यांच्यावर झालेला नसल्याने, अशा लोकसमूहाने लोकदैवतांना प्रतिष्ठा प्राप्त करून दिली. या लोकदैवतांचा आदर कमी होत नाही. उलट तो पिढ्यानुपिढ्या टिकून राहतो.

काही प्रमुख धर्मांमध्ये अनेक दैवते मानण्याची प्रथा आहे. तर काही समाजांमध्ये एक देवता मानण्याची पद्धत आहे (एकात्मदेवता). अनेक दैवते धर्माचारामुळे

निर्माण झालेली असतात. लोकसमूहामुळे त्यांची लोकदैवता विषयाची श्रद्धा टिकून असते. त्यातूनच त्याच्या लोकसंस्कृतीचे दर्शन घडते. म्हणूनच कुलदैवत आणि ग्रामदैवत यांच्यापेक्षा थोडे वेगळे स्वरूप लोकदैवतांचे आहे. विशिष्ट लोकसमूहांचा देव म्हणून या दैवताकडे पाहिले जाते. अठरापगड जाती, भटक्या जाती जमाती, आणि आदिवासी समाजात प्रत्येकाचे लोकदैवत भिन्न-भिन्न, किंवा निराळी आहेत. ठराविक कालखंडात विशिष्ट लोकसमूहांनी एकत्रित येऊन सांस्कृतिक, प्रायोगिक आणि कलात्मक अंगांनी पूजलेली दैवते म्हणजे लोकदैवते होय. महाराष्ट्रात अनेक ठिकाणी लोकदैवतांची ठाणी वेगवेगळ्या स्वरूपात पहायला मिळतात. एकेकाळी सर्वसामान्यांची असलेली लोकदैवते, पुढेपुढे प्रस्थापित समाजांनी आपलीशी केली. असे संशोधकांचे मत आहे. एवढेच नाही तर अशी लोकदैवते आपल्या प्रभावाखाली आणून त्यांना व्यापक अर्थाने फार मोठे भक्तीचे केंद्र बनविले असावे.

पंढरपूरचा विठ्ठल एकेकाळी लोकदैवत होता. परंतु पुढे वारकरी सांप्रदायाचे विठ्ठल हेच श्रद्धास्थान झाले. वारकरी सांप्रदाय हा वैदिक सांप्रदाय असून प्रस्थापित व्यवस्था मानणारा होता. वर्णव्यवस्था आणि जाती व्यवस्था वारकरी संप्रदायाला मान्य असली तरी सुद्धा यापुढे जाऊन जीवाला मोक्ष मिळावा. आध्यात्मिक आचरण, नामस्मरण हेच मोक्ष आहे. अशी शिकवण सामान्य माणसाला दिली. पंढरपुरात आजही पुंडलिकाची कोळ्याकडून पूजा केली जाते. दर महाशिवरात्रीस माघ-वद्य दशमीपासून पाच दिवस उत्सव होतो, त्यावेळी कोळी लोक-भिकारी, आंधळे व पांगळे यास जेवायला घालतात. यावरून पुंडलिक हे कोळी समाजाचे लोकदैवत असावे, असे वाटते. तुळजापूरची भवानीमाता ही बहुजनांची देवी आहे.

कधी काळी लोकदैवतांच्या भक्तीबरोबर त्याच्या भयाची धास्ती या सामान्य लोकांना वाटत असावी असे वाटते. देवीच्या रोगाची लागण, मरीआईचा गड्डा, पटकी अशा साथीचे रोग तिच्या क्रोधामुळेच होतात. अशी समजूत लोकांत रूढ झाली होती. लोकदैवतांपुढे नारळ टांगतात. पण प्राचीन काळी कदाचित नारळाच्या जागी एखाद्या माणसाचे शीर टांगलेले असावे असे वाटते. प्राचीन काळी ज्या दैवतांना रक्त मांस आवडत होते, त्या शक्ती देवता म्हणून ओळखल्या जायच्या. दक्षिण भारतात दुर्गम्मा आणि पेईडम्मा या लोकदेवता म्हणून प्रसिद्ध आहेत. तर महाराष्ट्रात यासारखीच यल्लम्मा ही लोकदेवता आहे. या देवीचे महत्त्व कर्नाटक आणि तेलंगणात आहे. ही देवी आदिशक्ती म्हणून ओळखली जाते.

महाराष्ट्रात मरीआई ही एक लोकदेवता आहे. या देवीची ठाणी दक्षिण भारतात

I.Q.A.C. CSMC SOLAPUR

166

सापडतात. श्रावण शुद्ध सप्तमीला या दैवताची पूजा घातली जाते. याबरोबर महाराष्ट्रात भैरोबा हे लोकदैवतही पहायला मिळते. कालभैरव आणि बालभैरव अशी दोन रूपे या देवाची पहायला मिळतात. या दैवताचे दुसरे रूप म्हणजे कोकणातला रवळनाथ हे लोकदैवत होय. मराठवाड्यात लोकदैवतांची अनेक महत्त्वाची ठाणी आहेत. खंडोबाचे प्रसिद्ध स्थान मैलार हे असून ते आज कर्नाटकात आहे. यासंबंधी असा समज आहे की महासत्पुरुषाच्या शापाने हे गाव ओसाड झाले. त्या ठिकाणी हे खंडोबाचे मंदिर आहे. यालाच मराठवाड्यातील लोक आपले लोकदैवत मानतात. याबरोबर तुळजापूरच्या देवीचा आणि माहूरच्या रेणुकेच्या देवीचे कुळाचार आपोआप चालत आले. उदा. डाक वाजविणे, गोंधळ घालणे, घोडा नाचविणे, वारी करणे, खेटे घालणे, अशा असंख्य देवदेवता लोक मनोभावे पूजतात. आपल्या लोकदैवताला पूजण्याची परंपरा आजही टिकून असल्याचे निदर्शनास येते.

लोकदैवतामध्ये मातृदेवतांचे स्थान अढळ आहे. कारण मानवी जीवन हेच मातृरूपाने प्रगटले आहे. त्यामुळे जमीन आणि जननी माणसाच्या आदराचा आणि कुतूहलाचा विषय बनला होता. दोघींच्या जीवनात नवनिर्मितीचा सोहळा पहायला मिळतो. म्हणून तिला उद्देशून पुष्पवती, फलवती अशी परिभाषा उपयोगात आली. नवसर्जनामुळे या दोघींची पूजा मानवाने अनेक शतकापासून आरंभिली आहे. यात भक्ती आणि भीतीचा समन्वय मानवाच्या आदिम लोकधारणेत होता. म्हणून मातृत्वाला प्रसन्न करण्यासाठी पूजा केली जाऊ लागली. याविषयी रा. चिं. ढेरे असे मत मांडतात, 'मानवाच्या भीतीचा आणि भक्तीचा विषय बनलेल्या या मातृदेवता असंख्य आहेत. अद्भुत आहेत. नाना चित्रविचित्र सौम्य-भीषण आणि रक्षक-भक्षक रूपात त्या नांदत आल्या आहेत. त्यांच्या उपासनेचे विधिविधान जटिल आहे. जटिलतेत उपासकाच्या श्रद्धेचे जटिल स्वरूप पूर्णतः प्रतिबिंबित झालेले आहे.' माणसाला जीवन जगत असताना केवळ श्रद्धेमुळे अद्भुत शक्ती लाभते अशी लोकभावना आहे. परमेश्वरांनी ही सृष्टी निर्माण केली. त्यांच्या कृपेवरच मानवाचे सुख-दुःख अवलंबून आहे. यामुळेच प्राक्तन, नशीब यावर माणसाचा विश्वास असतो. यातूनच देवळे-मंदिरे उभी राहिली. मूर्तिपूजा रूढ झाली. म्हणून महाराष्ट्रात शक्तिदेवीची पूजा केली जाते. ही देवी गावाची रक्षण करणारी आहे. कुळाचा सांभाळ करणारी आहे. ग्रामदैवतांच्या रूपाने ती गावाची राखण करते. म्हणून तिला खूष करण्याकरिता तिची नित्य पूजाअर्चा केली जाते. वेगवेगळ्या नावांनी या देवता प्रसिद्ध आहेत. उदा. पदुबाई, काळमजाई, फिरंगाई, मेसाई, मुक्ताई, तुळजाई ही देवता खेड्यापाड्यातून

नांदत आहे. ही सर्व मातृदैवतांची लीला आहे. अशी निष्ठा असून नाशिक जिल्ह्यातील सप्तशृंगी गडावर भगवती, कोल्हापूरची महालक्ष्मी, माहूर गडावरची रेणुका, तुळजापूरची भवानी, ही देवीची रूपे महाराष्ट्रात खूप प्रसिद्ध आहेत.

संत गोरोबा काकांनी आपल्या पायाखाली चिखलात तुडवलेला, तोच मुलगा पुढे भविष्यात विठ्ठलांच्या आशीर्वादाने जिवंत झाला. संत कैकाडी महाराज, संत तुकडोजी महाराज धनगरांचा बिरोबा, हुलजंतीचा महालिंगराया, सोलापूरचे सिद्धरामेश्वर, शिर्डीचे साईबाबा, श्रीस्वामी समर्थ महाराज, शेगावचे गजानन महाराज यांच्यासारखे देवत्व प्राप्त झालेले सत्पुरुष भक्तांच्या मनात वसलेले आहेत. अशा प्रक्रियेतूनच लोकदैवते निर्माण झाली. काही संतमहंत, योगी, साधु तीर्थयात्रांसाठी फिरत असताना त्यांनी गोरगरिबांवर होणारा अन्याय आपल्या योग सामर्थ्याने दूर केला. अशा सिद्ध स्त्री-पुरुषांची मंदिरे गावातून उभी राहिली आणि तेच पुढे लोकदैवत-ग्रामदैवत म्हणून पूजली गेली. अनेक सिद्धपुरुषांच्या रूपातील लोकदैवते आज महाराष्ट्रात टिकून आहेत.

वीरगळीच्या स्वरूपातील लोकदैवत : वीरगळ हे कन्नड वीरगल्ल याचे मराठी रूप आहे. वीरकल्ल (वीर-कल्ल) म्हणजे वीरशिला, वीराच्या स्मारकाची शिला. ज्याला वीरमरण प्राप्त झाले. त्याच्या स्मरणार्थ शिला स्थापण्याची प्रथा भारतात पुरातन काळापासून आहे. याला कानडीत कल्लू, केरळात तर्रा, नावाने परिचित असलेल्या या शब्दाला 'भडखंबा' असेही संबोधले जाते. प्राचीन कालखंडात गावाचे रक्षण, किल्ल्याचे रक्षण यावरून होणाऱ्या लढ्यात वीरपुरुषाचे बलिदान वाया जाऊ नये यासाठी वीरपुरुषाचे स्मरण करता यावे म्हणून त्यांच्या नावाची वीरगळ उभी करत. अशा विविध प्रकारच्या वीरगळ महाराष्ट्रात अनेक जिल्ह्यांत मोठ्या प्रमाणात पाहायला मिळतात. यावरून असे प्रत्यास येते की एखादा दगडी खांब किंवा विरगळ महापुरुषाच्या नावाने उभी केली जात अशा आख्यायिका, सर्वत्र परिचित असायच्या. त्यांच्या विषयी आदरभाव आणि भक्ती वाढत जाऊन, वीरपुरुषांना दैवतांचे स्वरूप मिळायचे, पुढे त्यांच्या नावाने गावचे लोक जत्रा भरवत असत. आणि हळूहळू या महापुरुषांना, महात्म्यांना लोकदैवतांची प्रतिष्ठा प्राप्त होत.

भूमातेच्या स्वरूपातील लोकदैवत : हा देश कृषिप्रधान असल्याने ग्रामीण भागातल्या लोकांचे शेतीशी आपलेपणाचे नाते जडले असल्याने, खेड्यातील लोक जेथे वस्ती करून राहातात, तिला पांढरी आई- पांढर किंवा गावठण म्हणतात, आणि ज्या जागेत ती पिके करतात, तिला काळी आई, काळी रान किंवा शिवार

I.Q.A.C. CSNC SOLAPUR

167

म्हणतात. मानवी संस्कृतीच्या विकासात भूमीचे महत्त्व लक्षात आले. म्हणून शेतीला, जमिनीला दैवत मानून तिची पूजा होऊ लागली. स्त्रीसारखीच भूमी ही सर्जनशील आहे. फलधारणा, सुफलीकरण हा स्त्रीशी संबंधित भावविश्वाशी संबंधित आहे. म्हणून ग्रामदैवते स्त्रीरूपी आढळतात. त्यातही स्त्रीत्वापेक्षा शक्तीची भावना मध्यवर्ती असते. म्हणून या ग्रामदैवतांच्या मूर्ती आखीव रेखीव नसतात. या देवतांचे स्वरूप कामिनीचे किंवा नितंबिनीचे नसते तर ती एक वत्सल, मातामाय, शक्तिशाली, संवर्धक, संरक्षक भूमीची आदीप्रतिमा असते. मोठ्या-मोठ्या डोळ्यांची ही देवता आपल्या ग्रामजनावर नजर ठेवून असते असे संशोधक अभ्यासकांना वाटते. स्त्रीदैवतांची पूजा, भूमातेची पूजा एकच आहे. जगभरात स्त्रीशक्तीपूजा केल्याची उदाहरणे लोककथेतून पाहायला मिळतात. महाराष्ट्रात प्राचीन काळापासून मातृदेवता काष्ठ, शिळा, तांदळा या रूपात पूजल्या जातात. म्हणून अनेक देवी कुलदैवत, ग्रामदैवत म्हणून लोकप्रिय आहेत.

पूर्वजपूजेतून निर्माण झालेले लोकदैवत : हिंदू धर्मात मृत व्यक्तींसंबंधी ज्या विधी पार पाडल्या जातात. या वेगवेगळ्या स्वरूपात पाहायला मिळतात. मृत व्यक्तीचे स्मरण करणे, चक्रधर स्वामींच्या निर्वाणानंतर त्यांचे शिष्य स्वामींच्या आठवणी काढत, यातूनच पंडित म्हाइंभट्टांनी 'लिळाचरित्रा'सारखा ग्रंथ निर्माण केला. तसे आपल्या घरातील पूजनीय असलेल्या व्यक्तीच्या मृत्यूनंतर त्यांच्या नावाने 'भाक' बांधून ठेवण्याची पद्धत रूढ आहे. त्या व्यक्तीच्या श्राद्धदिवशी 'भाक' सोडून त्यांचा नावाचा 'टाक' घडविला जातो. 'टाक' धातूंचा बनवून त्यांची देव्हाऱ्यात पूजा केली जाते किंवा त्या व्यक्तीचे शेतामध्ये छोटे मंदिर बांधले जाते. वर्षांनुवर्ष त्यांची पूजा केली जाते. पुढील पिढीसाठी ते एक दैवत होऊन रहाते. आपले दुःख, संकट समयी त्यांचा धावा केला जातो अथवा त्यांना नवस बोलले जाते. वेळोवेळी अशा गोष्टी घडू लागतात. यातून लोकांचा विश्वास वाढू लागतो, आणि कालांतराने ती व्यक्ती गावाचे दैवत म्हणून पूजनीय ठरते.

डॉ. मधुकर श्रीरंग पवार, मराठी विभाग प्रमुख
छत्रपती शिवाजी रात्र महाविद्यालय, सोलापूर
भ्रमणध्वनी- ९४२२४६३३६६
Email : madhukar_pawaryahoo.in

□□□

168

पु. शि. रेग्यांचा कला-साहित्यविचार

- डॉ. सुधीर रसाळ

१. प्रास्ताविक

पु. शि. रेगे यांचे कला-साहित्यविचारांवरचे बहुतेक लेखन टिपणांच्या स्वरूपाचे आहे. मुख्य म्हणजे अल्पाक्षरत्व हे रेग्यांच्या लेखनशैलीचे वैशिष्ट्य आहे. संस्कृत भाषेचा आणि तिच्यातील सूत्रबद्ध मांडणीचा रेग्यांच्या भाषेवर प्रभाव आहे. त्यामुळे त्यांचे काव्य आणि इतर ललित लेखन जसे अल्पाक्षरी झाले आहे तसेच त्यांचे कला आणि साहित्य यांवरचे लेखनही अल्पाक्षरी आणि सूत्रबद्ध झाले आहे. 'छांदसी'च्या प्रस्तावनेत आपल्या समीक्षालेखनाच्या स्वरूपाबद्दल ते म्हणतात : माझे समीक्षालेखन ...कोणत्या ना कोणत्या निमित्ताने झाले आहे. मुद्दाम एखादा विषय घेऊन त्यावर सांगोपांग लेखन करावे असा मी कधी प्रयत्न केला नाही.... माझी वाङ्मयीन विचारधारा ... पुष्कळशी सूत्रबद्ध आहे. लांबण लावून लिहिणे, ...पांडित्याचा घोळ घालून ....समजावून देण्याचा खटाटोप करणे...या गोष्टी मला जमत नाहीत. माझा तो पिंडच नाही.' (प्रस्तावना - 'छांदसी' आ. दु. १९६८, मौज प्रकाशनगृह, मुंबई) हे लेखन लहान आकाराच्या 'छंद' या द्वैमासिकातून प्रसिद्ध होत होते. त्यामुळेही या लेखनाने शब्दमर्यादा सांभाळली.

टिपणांच्या स्वरूपातील लेखनात एक दोष शिरण्याचा संभव असतो. अनेकदा जेथे संकल्पनांची व्याख्या स्पष्ट करणे अपरिहार्य असते आणि त्यासाठी जेथे विस्तार आवश्यक असतो तेथे तो केला जात नसल्यामुळे लेखनात अस्पष्टता आणि संदिग्धता येते. त्यामुळे त्या संबंधीची समीक्षकाची भूमिका नेमकी काय हे कळेनासे होते. रेग्यांच्या लेखनात हा दोष निर्माण झालेला आहे. यासाठी रेग्यांच्या लेखनातील एक उदाहरण घेऊ. 'नाट्याचा एक विशेष' या लेखातील पुढील विधाने पहा, नाट्याची व्याख्या करताना अवांतर गोष्टींवर विशेष भर देण्याचा नेहमीच मोह होत असतो. नाट्य हे 'दृश्य' असल्यामुळे ...अनेक वेळा जे आहे तसे हुबेहूब

I.Q.A.C. CSMC SOLAPUR

Journal of the Social Sciences

E-ISSN: 0975-8935 P-ISSN: 0253-1097
Cosmos Impact Factor: 6.120 (2019)
Journal of the Social Sciences
www.apcjss.com

The Impact of Welfare Facilities, Training & Development on Employee's Job Satisfaction at Shetkari Sahakari Soot Girni Ltd., Sangola

Miss. Mayura Laxman Mali*
Research Scholar,Punyashlok Ahilyadevi Holkar Solapur University, Solapur
&
Dr. A. N. Barbole**
Associate Prof, Chatrapati Shivaji Art's & Commerce Night College, Solapur

Abstract

Job satisfaction is a pointer of how workers are content with their job.This paper aims to analyse association of training and development provided to the employees and welfare facilities given to employees with job satisfaction of employees at Shetkari Sahakari Soot Girni LTD Sangole. The data was gathered usinga standard Questionnaire which uses a 4-point Likert Scale. A questionnaire was distributed among workers of different departments at different levels. A sample size taken for the study is 50, samples are selected by using Simple Random Sampling technique. The collected data were analysed using the Chi-square hypothesis testing method. The research study shows that there is a significant association between job satisfaction and welfare facilities, training and development provided at Shetkari Sahakari Soot Girni LTD Sangole.

Keywords: 1.Job satisfaction, 2.Training, 3.Development, 4.Welfare facilities.

Introduction

The term Human Resource consists of total knowledge, skills, ability, talents, and aptitude of the organization's workforce with their values, attitude, and belief of individuals involved. Employees are a vital resource for the organization. When employees of the organization are not satisfied, it is difficult to achieve organization goals at the competitive level, these goals can be aboutquality, product, or customer services.

Job Satisfaction describes an individual's contentedness about the job. This term comes in use in recent centuries because in previous centuries jobs are available to limited persons and occupation is mostly as per family business. Now a day's job satisfaction is one of the most important objectives of the organization. Job satisfaction is a positive or negative feeling about one's job. In other words, we can say that job satisfaction is a pleasurable or positive emotional state resulting from the appraisal of one's job experience. There are various characteristics or facets of a job that may affect an individual's job satisfaction such as rewards, work environment, incentives and increments, training, relation with supervisors and colleagues.

(Foundation, 2020)Textile industries in India are one of the oldest industries in Indian's economy. The sector contributed 15% to India's export earnings in FY19. Textile industries are labor-intensive it employs about 45 million people directly and indirectly. Textile industries are independent of raw material to the final product.It contributes approximately 2% of India's GDP, 10% of manufacturing production. One of the actively participating textiles is Shetkari Sahakari Soot Grirni, Sangole which is selected for the present study.

Job Satisfaction is a significant attribute that is much of the time estimated by the organization.Job satisfaction is the collection of favorable and unfavorable feelings of employees about their job.Training is defined as the "act of teaching, developing or increasing required skills and knowledge of new or existing employees to improve employee's capability, productivity, behavior, and performance". Employee welfare is additional services and facilities other than salaryprovided by organization to motivate their employees.

I.Q.A.C. CSNC SOLAPUR

Journal of the Social Sciences

Prinses Beatrixlaan, Kempston, Kuwait.

Scopus Index Journal

E-ISSN: 0975-8935 P-ISSN: 0253-1097

Cosmos Impact Factor : 6.120

CERTIFICATE OF PUBLICATION

This is certified that our Editors-Reviewers accepted the research paper of

Mr./Ms./Dr. A. N. Barbole

This article published in Volume - 48, Number - 3 July 2020

Title of the research paper is The Impact of Welfare Facilities, Training & Development on Employee's Job Satisfaction at Shetkari Sahakari Soot Girni Ltd., Sangola

The research paper is original & innovative.

Dr. Mohammad Mainul
Executive Editor
Journal of the Social Sciences
www.apcjss.com

I.Q.A.C. ★ CSNC ★ SOLAPUR

Cosmos

DRSR Journal
ISSN: 2347-7180
UGC CARE Group I Journal

CERTIFICATE
OF PUBLICATION

This is to Certify that the Paper Entitled

TRAINING AND DEVELOPMENT POLICY OF URBAN CO-OPERATIVE BANKS IN SOLAPUR DISTRICT OF MAHARASHTRA

Authored by

Prin. Dr.A.N. Barbole

Vol. **10** Issue. **08** No.**06** Month **August** Year. **2020**

Has been published in

Dogo Rangsang Research Journal

Impact Factor : 7.12

I.Q.A.C. CSNC SOLAPUR

DRSRJ

Editor

Impact Factor 7.12
ज्ञान-विज्ञान विमुक्तये
UGC
University Grants Commission
Approved Journal
doi
crossref

TRAINING AND DEVELOPMENT POLICY OF URBAN CO-OPERATIVE BANKS IN SOLAPUR DISTRICT OF MAHARASHTRA

Prin. Dr.A.N. Barbole(dranilbarbole@gmail.com)
Principal, Chha. Shivaji Night College of Arts and Commerce, Solapur.
Indumati S. Cholle (indumaticholle@gmail.com)
Research scholar

ABSTRACT

This research paper deals with the study of training and development process of Urban Co-Operative Banks in Solapur District. My research basically depends upon primary and secondary data collected from Urban Co-Operative Banks in Solapur District. Today's co-operative banks are very complex organization. They run not only by expert people but many other non-expert peoples. In view point of the utilization of human resource in co-operative bank both efficiently, effectively and productively is one of the important challenges before banking service sector. The assessment of human resource in co-operative bank and its appropriate utilization is, therefore an important and endless issue. Training has become increasingly vital to the success of modern organizations. Training opportunities help an organization attract and nurture easily. Existing employees also need training from time to time with to get along changing trends in technology. Human Resource Management deals with Training and Development of Employees. The focus of current study is to understand the affect Training and development of Urban C-operative Banks employees.

KEYWARDS: Training, Development, Human resource management.

INTRDUCTION:

Every organization needs to have well trained and experienced people to perform the activities that have to be done. If the current or potential job occupant can meet this requirement training is not important but when that is not the case if it is necessary to raise the skills level and increase the versatility and adaptability of employees. As the job becomes more complex, the importance of employees' training and development is very essential.

Profile of Urban Co-operative Banks: The urban co-operative banking movement in India can be traced to the close of nineteenth century. The urban co-operative banks are located in Urban and semi-urban areas. Large Co-operative banks with paid up capital and reserves of rupees One Lakh were brought under the preview of the Banking Regulation Act 1949 with the effect from 1st March, 1966 and within the ambit of the Reserve Bank's supervision. Banking related functions were to be governed by RBI and registration, management, audit and liquidation etc. governed by State Governments as per the provisions of respective State Acts.

I.Q.A.C. CSNC SOLAPUR

Copyright @ 2020 Authors

In Solapur district of Maharashtra there are 34 Urban Co-operative Banks having 280 branches working throughout the district

TRAINING AND DEVELOPMENT

Training and Development increase the employee performance like the researcher said in his research that Training and Development is an important activity to increase the performance of health sector organizations (Iftikhar Ahamad and Siraj-ud-din, 2009). In the Article "Designing Training Programs" deal with determining training needs though there are verities of methods for identification of needs, but the programmer has to select the most appropriate one because all kinds of training programs are conducted with the hope of improving the knowledge and the attitudes of their employees (Parath Sarathi 1995). Employees performance depends on many factors like job satisfaction, knowledge and management but there is a relationship between training and performance (Chris Amison, 2010). This shows that employees performance is important for the performance of the organization and the need of training and development is beneficial and for the employees.

The main objective of our study is how the training increases the employee performance. Training and development refers to programs designed to help new employees adjust to the workplace successfully. In addition they include the formal ongoing efforts of corporations and other organization to improve the performance and self-fulfillment of their employees through a verity of methods and programs.

MEANING OF TRAINING AND DEVELOPMENT

Employee training is distant from management development or executive development. Training refers to train the employees in the areas of operations, technical and allied areas. The development refers to developing an employee in the areas of principal and techniques of management, administration, organization and allied areas.

BENEFITS OF TRAINING

For Organization

- Leads to improve profitability or more positive attitude towards profit orientation.
- Improves the job knowledge and skills at all levels of the organization.
- Improves the morale of the workforce.
- Helps people to identify with organization goal.
- Helps to create a better corporate image.
- Improve the relationship between boss and subordinate.
- Aids in improving organization communication.
- Aids in increasing productivity and /or quality of work.

Benefits to Individual

- Help the individual in making better decision and effective problem solving

I.Q.A.C. CSNC SOLAPUR

Copyright @ 2020 Authors

- Through training and development, motivation, variables of recognition, achievement, growth, responsibility and advancement and internalized and operationalized.
- Aids in encouraging and achieving and self development and self confidence
- Helps to handle stress tension, frustration and conflict
- Increase job satisfaction and recognition.
- Move a person towards personnel goal and development of skills.

Benefits in Personnel and Human Relationship

- Improves communication between groups and individual.
- Aids in orientation for new employee and those talking new job through transfer and promotion.
- Improves interpersonal skills
- Builds cohesiveness
- Improves morale
- Provide a good climate for learning growth and coordination.
- Makes organization better place to work and live.

RESEARCH OBJECTIVES:

To find out the satisfaction of the employees with the training and development programs.

DATA COLLECTION:

Primary Data:

Primary data was collected through survey method by distributing questionnaires to the employees. The questionnaires were carefully designed by taking into account the parameters of my study.

Secondary Data:

Data was collected from books, magazines, web sites, going through the records of the organization etc. It is the data which has been collected by individual or someone else for the purpose of other than those of our particular research study or in other words we can say that secondary data is the data used previously for the analysis and the results are undertaken for the next process.

Sample size:

A sample size of 96 employees of Urban Co-operative banks in Solapur district has been taken.

Hypothesis: On Training and Development Programs:

Hypothesis: I

Null Hypothesis H0: Training programs induce creativity and innovation among the employees.
Alternative Hypothesis: Training programs do not induce creativity and innovation among the employees

I.Q.A.C. CSNC SOLAPUR

Copyright @ 2020 Authors

Hypothesis: II

Null Hypothesis H0: Employees are satisfied with technique and methods used in training program.

Alternative HypothesisH1: Employees are not satisfied with technique and methods used in training program.

Hypothesis: III

Null Hypothesis H0: Every employee is selected for training.

Alternative HypothesisH1: Every employee is not selected for training.

Hypothesis: IV

Null Hypothesis H0: Employees are satisfied with technique and methods used in training program.

Alternative HypothesisH1: Employees are not satisfied with technique and methods used in training program.

Table 1: Frequency Distribution of "Training Programs Induces Creativity and Innovation among the Employees"

Training Programs Induces Creativity And Innovation Among The Employees									
Strongly Agree		Agree		Can't Say		Disagree		Strongly Disagree	
Count	%	Count	%	Count	%	Count	%	Count	%
50	52.1%	46	47.9%	0	.0%	0	.0%	0	.0%
Chi-Square = 0.167 P-Value = 0.683									

From above table we observed that P-Value < α (0.05) hence here H_1 rejected and conclude that "There is no significant difference in proportions of Training Programs Induces Creativity and Innovation among the Employees of Managerial Staff.

Graph 1: Percentages Distribution of "Training Programs Induces Creativity and Innovation among the Employees"

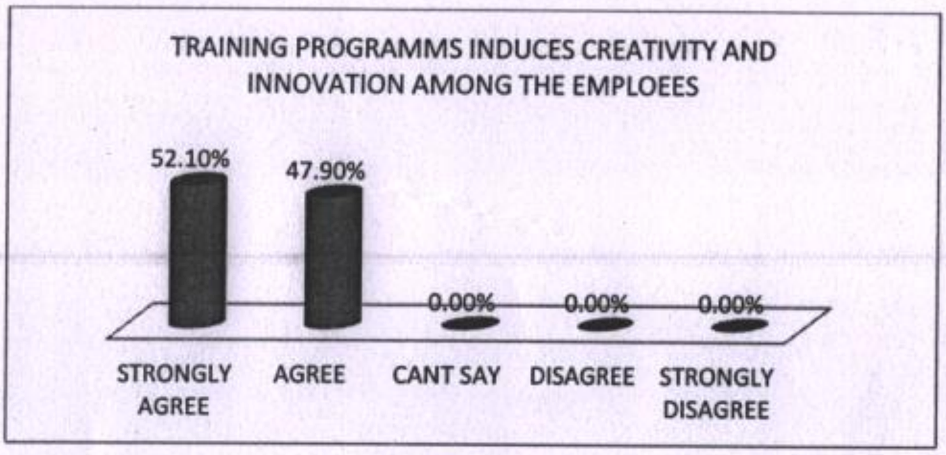

I.Q.A.C. CSNC SOLAPUR

Copyright @ 2020 Authors

The above table 1 it is seen that all most 100% of co-operative banks employees are strongly agrees that innovative and creative training programs are provided by banks in order to develop work efficiency of employees.

Table 2: Frequency Distribution of "Employees Are Satisfied With the Quality of Training and Need of Their Training"

Employees Are Satisfied With The Quality Of Training And Need Of Their Job									
Strongly Agree		Agree		Can't Say		Disagree		Strongly Disagree	
Count	%	Count	%	Count	%	Count	%	Count	%
45	46.9%	51	53.1%	0	.0%	0	.0%	0	.0%
Chi-Square = 0.375 P-Value = 0.540									

From above table we observed that P-Value < α (0.05) hence here H_1 rejected and conclude that "There is no significant difference in proportions of Employees Are Satisfied with the Quality of Training and Need of Their Training of Managerial Staff.

Graph 2: Percentages Distribution of "Employees Are Satisfied With the Quality of Training and Need of Their Training"

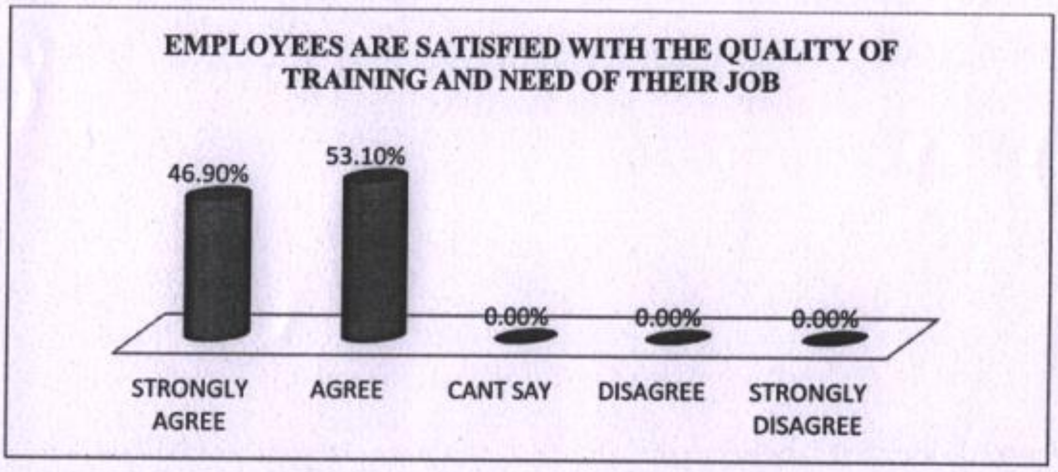

The above table 2 it is seen that all most 100% of co-operative banks employees are agree that whatever training given to them is innovative and creative, having quality and it is necessary for to enhance work efficiency.

I.Q.A.C. CSNC SOLAPUR

Copyright @ 2020 Authors

Table 3: Frequency Distribution of "Every Employee Is Selected For Training"

Every Employees Is Selected For Training									
Strongly Agree		Agree		Can't Say		Disagree		Strongly Disagree	
Count	%	Count	%	Count	%	Count	%	Count	%
45	46.9%	47	49.0%	4	4.2%	0	.0%	0	.0%
Chi-Square = 38.81 P-Value = 0.000									

From above table we observed that P-Value < α (0.05) hence here H_1 rejected and conclude that "There is significant difference in proportions of **Every Employee Is Selected for Training** of Managerial Staff.

Graph 3: Percentages Distribution of "Training Every Employee Is Selected For Training"

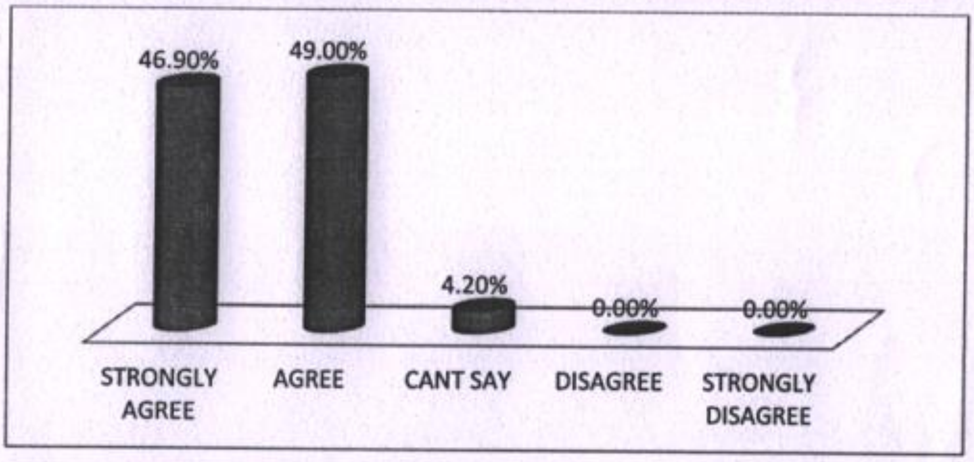

The above table 3 it is seen that all most 96% of co-operative banks employees are agree that proper training given to every employees, every employees is selected for training.

Table 4: Frequency Distribution of "Employees Are Satisfied With Training Facility"

Employees Are Satisfied With Training Facility									
Strongly Agree		Agree		Can't Say		Disagree		Strongly Disagree	
Count	%	Count	%	Count	%	Count	%	Count	%
42	43.8%	52	54.2%	2	2.1%	0	.0%	0	.0%
Chi-Square = 43.25 P-Value = 0.00									

I.Q.A.C. CSNC SOLAPUR
Copyright @ 2020 Authors

From above table we observed that P-Value < α (0.05) hence here H_1 rejected and conclude that "There is significant difference in proportions of Employees Are Satisfied with Training Facility of Managerial Staff.

Graph 4: Percentages Distribution of "Employees Are Satisfied With Training Facility"

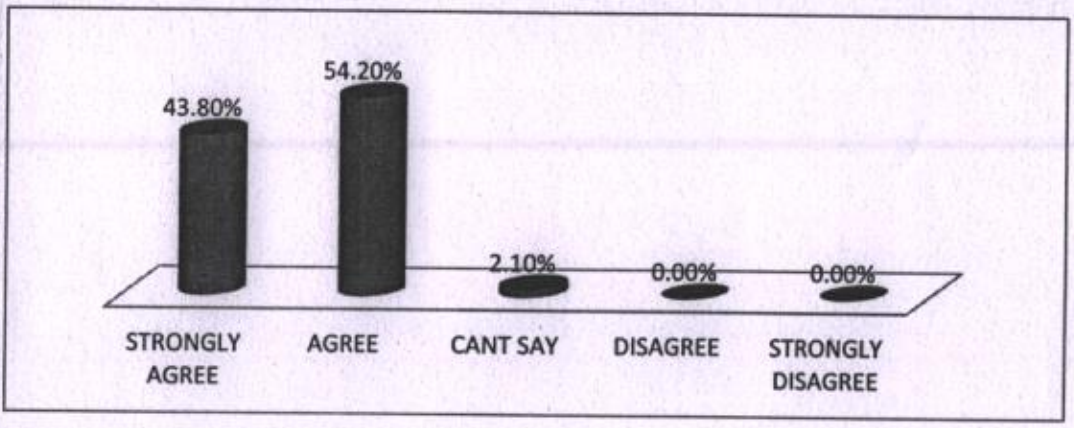

The above table 4 it is seen that all most 96% of co-operative banks employees are agrees that proper training given to every employee while table 27 shows that 98% of co-operative banks employees are fully satisfied with training facility.

Conclusion:

The training and development activities are needed in the organization because mostly employees are interested to take training and development for future promotion. Thus it is clear that training and development activities are needed for employees' performance and organizational development. It clearly indicates those employees are interested in training and activities. Training and development program should be made on actual needs of the employees and organization

REFERENCES

1. Sumit Enterprises- Human Resource Management
2. Himalaya publishing house- Personal management
3. www.googlesearch.com

I.Q.A.C. CSNC SOLAPUR

Copyright @ 2020 Authors

OUR HERITAGE
ISSN (Online) : 0474-9030 Vol-68, Special Issue-5
Impact Factor (2020) - 6.8
Special Issue on *"Sustainable Development Goals"*

शाश्वत विकासासाठी भारत सरकारचे प्रयत्न : आरोग्याच्या संदर्भात एक संक्षिप्त अवलोकन

प्रा. किर्तीकर वाल्मीक भीमराव
सहाय्यक प्राध्यापक, छत्रपती शिवाजी कला, वाणिज्य शास्त्र महाविद्यालय, सोलापूर.
Email: walmikkirtikar@rediffmail.com

गोषवारा (Abstract):

राष्ट्रीय ग्रामीण आरोग्य अभियान या योजनेच्या तुलनेत 'आयुष्यमान भारत' या योजनेची व्याप्ती निश्चितपणे मोठी आहे. याशिवाय सरकारी दवाखान्यांना आधुनिक स्वरूप आणने असा सरकारचा मानस आहे. त्या दिशेने व्यावहारीक काम होने गरजेचे आहे. या योजनेची काळजीपूर्वक अंमलबजावणी झाली तर भारतात आरोग्याच्या क्षेत्रात आपण शाश्वत विकासाच्या दिशेने टाकलेले ते एक मोठे पाऊल असेल.

Keywords: शाश्वत विकास, आरोग्य

प्रस्तावना :—

अलिकडील काळात अनेक पर्यावरणवादी विचारवंत, राजकीय तज्ञ, विविध राजकीय नेते तसेच अनेक स्वयंसेवी संस्था संघटनाचे पदाधिकारी यांच्याकडून सातत्याने वापरला जाणारा शब्द म्हणजे **'शाश्वत विकास'** हा होय. शाश्वत विकास हा शब्द विकास या शब्दापेक्षा श्रेष्ठ या अर्थाने घेतला जातो. आज आंतरराष्ट्रीय स्तरावर शाश्वत विकास या शब्दाला जास्त महत्व प्राप्त झाले आहे.

मागील काही दशकापासून औद्योगीकीकरणाच्या परिणामामुळे जगाची विकासाची व्याख्या बदलत आहे. आतापर्यंत फक्त आर्थिक विकासालाच जास्त महत्व दिल्याने मानवी विकासाकडे दुर्लक्ष झाले. औद्योगीकीकरणाच्या परिणामामुळे आर्थिक विकास तर झाला, परंतु तो असमतोल विकास झाला. म्हणजेच मानवी जीवनाच्या सर्वच क्षेत्रात विकास होऊ शकला नाही.

अर्थव्यवस्था मजबुत झाली म्हणजे विकास झाला असे मानने संयुक्त राष्ट्र संघटनेला आता मान्य नाही. संयुक्त राष्ट्र संघटनेच्या सदस्य राष्ट्रातील लोकसंख्येला मानवी जीवन सुखकर होण्यासाठी आवश्यक असणाऱ्या सर्व सुविधा मिळतात की नाही त्यावर आधारीत असलेली विकासाची संकल्पना संयुक्त राष्ट्र संघटनेला मान्य आहे व त्या संकल्पनेलाच आज सर्वत्र जगभर शाश्वत विकास म्हटले जाते. त्यामध्ये पर्यावरण संरक्षण, शिक्षण, आरोग्य, बालविकास, स्वच्छ पिण्याचे पाणी कुपोषणाची समस्या नसणे, मानवी हक्काचे संरक्षण, अधिकारांचे संरक्षण इ. महत्वाच्या बाबीचा समावेश करण्यात आला आहे.

भ्रमित करणारी विकासाची संकल्पना

जागतीकीकरण, उदारीकरण, खाजगीकरणाच्या, आगमनानंतर आर्थिक विकास करण्याच्या नादात पर्यावरण संरक्षणाकडे पुर्नपणे दुर्लक्ष करण्यात आले आहे. व त्यामुळे पर्यावरणीय असमतोल सर्वत्र निर्माण झालेला दिसून येतो. पर्यावरणाचे असंतुलन झाल्याचा परिणाम असा झाला की जगभरामध्ये

I.Q.A.C. CSNC SOLAPUR

आरोग्य, रोजगार, भूकबळी सामाजिक आर्थिक विषमता इ. महत्वाचे प्रश्न निर्माण झाले. म्हणूनच संयुक्त राष्ट्र संघटनेचे विकासाची परिभाषा बदलून त्याऐवजी शाश्वत विकासाची संकल्पना स्विकारली.

शाश्वत विकासाच्या संकल्पनेत युनोने जगभरातील सर्वच देशात होणारा शाश्वत विकास म्हणणे आरोग्य, रोजगार, शिक्षण, पायाभूत सुविधा इ. क्षेत्रात होणारा विकास हा कायमस्वरूपी टिकणारा विकास असला पाहीजे.

व सर्वात महत्वाचे म्हणजे येणाऱ्या पिढ्यांचे कुठल्याही प्रकारचे नुकसान न करता हा विकास साध्य करावयाचा आहे. अशी अपेक्षा वेळोवेळी झालेल्या जागतीक परिषदामधून संयुक्त राष्ट्र संघटनेने व्यक्त केली आहे. त्याचबरोबर जगातील कुठल्याही देशात, प्रातांत, सामाजिक, आर्थिक विषमता राहता कामा नये त्यासाठी पर्यावरणाचा ऱ्हास न करता, पर्यावरणाचे संरक्षण करून मानवी विकासासाठी प्रयत्न होणे अपेक्षित आहे. तसे शाश्वत विकासाची संकल्पना सर्वप्रथम १९८७ मध्ये प्रसिध्द पर्यावरणवादी विचारवंत ब्रुटलॅण्ड यांनी मांडली होती. ब्रुटलैण्ड यांच्यामते, शाश्वत विकास म्हणजे असा विकास की ज्यामध्ये वर्तमान पिढी आपल्या गरजांच्या पुर्ततेसाठी येणाऱ्या पिढींच्या गरजांच्या आड येणार नाही. म्हणजेच आजच्या पिढीच्या गरजा भागवितांना निर्सगाचा व पर्यावरणाचा ऱ्हास न हाऊ देता, आजच्या पिढीने आपल्या गरजा भागविलात व ही नैसर्गिक संसादने सांभाळून त्यांचे जतन संवर्धन संरक्षण करूनच विकास करावा.

शाश्वत विकासासाठी भारत सरकारचे प्रयत्न—आरोग्य

जागतीक बँकेच्या आकडेवारीनुसार भारतात जीडीपी च्या तुलनेत आरोग्यावरील खर्च २०१३ साली ३.८टक्के होता, अमेरिकेतील हि आकडेवारी १६.८टक्के होती. तर उर्वरीत जगाच आरोग्यावरील खर्चाच प्रमाणे ९.९टक्के होतं. जगातील विकसित आणि काही विकसनशिल देशांनी आपल्या देशातील बहुतांश नागरिकांचा आरोग्यविमा उतरविलेला आहे. आणि त्या माध्यमातून त्या—त्या देशातील लोकांना आरोग्यसुविधा मिळवून दिला आणि राहणीमान, जीवनमान, सुखकर होण्यास मदत झाली आहे.

परंतु भारतात फक्त १५टक्के लोकांचा आरोग्यविमा उतरविलेला आहे. आणि त्यामुळे जवळपास ९४टक्के आरोग्यावरील खर्च संबधित व्यक्ति हे थेट स्वत:च्याच खिशातून करतात. याचा परिणाम असा होता की, भारतातील बहुतांश जनतेला आपला आरोग्यविषयक खर्च करण्यासाठी सार्वजनिक, खाजगी बँकाकडून किंवा संस्थाकडून कर्ज घ्यावे लागते. त्यांचे जीवनमान सुधारण्याऐवजी भारतातील असे लाखो कुटूंबे गरीबीच्या / दारीद्र्याच्या खाईत लोटले जातात.

आयुष्यमान भारत योजना

राष्ट्रीय आरोग्य संरक्षण अभियान या योजनेतंर्गत प्रत्येक कुटूंबाला पाच लाख रूपयापर्यंतचा आरोग्यविमा पुरविण्यात येतो. तसेच या योजनेच्या अंतर्गत सामाजीक, आर्थिक जातीय जनगणनेच्या आकडेवारीनुसार लोकसंख्येतील गरिब व असुरक्षित घटकातील दहा कोटीहून अधिक कुटूंबावर लक्ष केंद्रीत करून या योजनेची अंमलबजावणी होणे हे अपेक्षित आहे.

याशिवाय या योजनेतंर्गत आधीच स्थापित झालेला सरकारी आरोग्य केंद्राचे अद्ययावतीकरण करून प्राथमिक आरोग्यसेवा पुरविण्याची तरतुद या योजनेत करण्यात आली आहे. त्याचबरोबर विम्याची रक्कम तीस हजार रूपयावरून पाच लाख रूपयापर्यंत वाढविण्यात आली आहे.

भारतातील १५टक्के आरोग्यविमा लाभार्थ्यावरून हे प्रमाण ४०टक्केपर्यंत वाढविण्याचे सरकारचे उद्दिष्ट्य आहे. परंतु या उद्दिष्टा पर्यंत आपण पोहचू शकले नाही. मूळात या योजनेला शाश्वत स्वरूप कसे द्यायचे हाच खरा प्रश्न आहे. केंद्रसरकारने या योजनेची घोषणा करतांना उद्दिष्ट्य चांगले ठेवले

OUR HERITAGE
ISSN (Online) : 0474-9030 Vol-68, Special Issue-5
Impact Factor (2020) - 6.8
Special Issue on *"Sustainable Development Goals"*

आहे. परंतु निधीचा प्रश्न कायमस्वरूपी सोडविण्याची कोणतीही यंत्रणा व सोय सरकारने केलेली नाही. याचा परिणाम म्हणून ज्या राज्यात बीपीएल धारकांची लोकसंख्या जास्त आहे. तेथे अंमलबजावणी करणे कठीन जाणार आहे.

भारतातील आरोग्य क्षेत्रात पायाभूत सुविधांची सद्यस्थिती

भारताच्या शहरी भागात राहणाऱ्या २८टक्के लोकसंख्येसाठी ८०टक्के डॉक्टर व ७५टक्के दवाखाने सेवा देतात. त्यामुळे ग्रामीण भारतातील लोकसंख्येसाठी आवश्यक असणाऱ्या डॉक्टरांच्या आणि हॉस्पीटलच्या संख्येत मोठी तफावत दिसून येते.

याशिवाय जे विकसित देश आहे अशा देशामध्ये आणि काही विकसनशिल देशामध्येसुध्दा प्रति एक हजार लोकसंख्येसाठी ६.५टक्के रूग्णालयीन पलंग आहे. परंतु भारतात दर हजार लोकसंख्येसाठी ०.९टक्के पलंग उपलब्ध आहेत.

तसेच घरापासून रूग्णालयाचे अंतर शहरी भागापेक्षा ग्रामीण भागात जास्त आहे. याशिवाय वेळेवर योग्य उपचार मिळू न शकल्याने मृत्यु येणाऱ्या लोकांची संख्यासुध्दा इतर देशांच्या तुलनेत भारतात जास्त आहे.

समारोप

राष्ट्रीय ग्रामीण आरोग्य अभियान या योजनेच्या तुलनेत 'आयुष्यमान भारत' या योजनेची व्याप्ती निश्चितपणे मोठी आहे. याशिवाय सरकारी दवाखान्यांना आधुनिक स्वरूप आणने असा सरकारचा मानस आहे. त्या दिशेने व्यावहारीक काम होने गरजेचे आहे. या योजनेची काळजीपूर्वक अंमलबजावणी झाली तर भारतात आरोग्याच्या क्षेत्रात आपण शाश्वत विकासाच्या दिशेने टाकलेले ते एक मोठे पाऊल असेल.

संदर्भग्रंथ सूची

[1] Edi- EPW Weekly, H.T. Parikh,
[2] http://www.thehindu.com
[3] Cabinet Okays National Health Mission till March 2020, Business Standard

I.Q.A.C. CSNC SOLAPUR

RNI MAHMAR
36829-2010

ISSN- 2229-4929

Peer Reviewed

Akshar Wangmay

International Research Journal
UGC-CARE LISTED

Special Issue - III
Recent Trends and Issues in Social Science & Science Towards Sustainable Development

October 2020

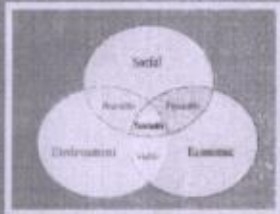

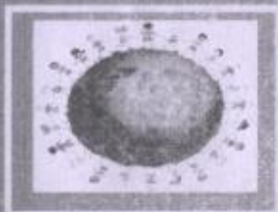

Chief Editor : Dr. Nanasaheb Suryawanshi

Executive Editor : Prin. Dr. R K Pardeshi

Principal, Sant Ramdas Arts, Commerce and Science College, Ghansawangi Dist. Jalna

Co-Editor : Dr. S. V. Tathe

Address
'Pranav', Rukmenagar,
Thodga Road, Ahmadpur, Dist- Latur 413515 (MS)

'Akshar Wangmay' UGC Approved & Peer Reviewed International Research Journal ISSN : 2229-4929
"Recent Trends and Issues in Social Science & Science Towards Sustainable Development" RNI MAHMAR - 36829-2010 October – 2020

AKSHAR WANGMAY

International Peer Reviewed Journal

UGC CARE LISTED JOURNAL

October – 2020

Special Issue-III

On

Recent Trends and Issues in Social Science & Science Towards Sustainable Development

Chief Editor

Dr. Nanasaheb Suryawanshi

PRATIK PRAKASHAN, 'PRANAV, RUKMENAGAR, THODGA ROAD AHMEDPUR, DIST. LATUR, -433515, MAHARASHTRA

Executive Editor

Prin. Dr. R. K. Pardeshi

Principal

Sant Ramdas Arts, Commerce and Science College, Ghansawangi

Dist. Jalna

Co-Editor

Dr. S.V. Tathe

Editorial Board

Dr. R.S Dhaye

Dr. R.K. Raut

Dr. G.R. Awachar

Prof. S.V. Samag

Published by- Prin. Dr. R K Pardeshi, Principal, Sant Ramdas Arts, Commerce and Science College, Ghansawangi Dist. Jalna

The Editors shall not be responsible for originality and thought expressed in the papers . The author shall be solely held responsible for the originality and thoughts expressed in their papers .

© All rights reserved with the Editors **Price :Rs.1000**

I.Q.A.C. CSNC SOLAPUR

158

'Akshar Wangmay' UGC Approved & Peer Reviewed International Research Journal, ISSN: 2229-4929, October- 2020
Special Issue "Recent Trends and Issues in Social Science & Science Towards Sustainable Development"

आनंदवनाची सावली - साधनाताई बाबा आमटे

प्रा. डॉ. मधुकर श्रीरंग पवार
मराठीविभाग प्रमुख
छत्रपती शिवाजी रात्र महाविद्यालय, सोलापूर
Email: madhukar_pawar@yahoo.in

प्रस्तावना : -

मानवी जीवनातील स्थित्यंतरे घडत असताना अथवा हिंदू धर्माच्या इतिहासाची पाने चाळली जात असताना, हे लक्षात येते की एकूणच शास्त्रकारांनी आणि समाजानेही आपापल्या नजरेतून स्त्रीजीवनाकडे पाहिले आहे त्यामुळे स्त्रीच्या सत्वशीलपणाला, अस्तित्वाला किंवा अधिकाराला दुय्यम स्थान मिळाले. आर्यांच्या येण्यापूर्वी सर्वत्र मातृसत्ताक कुटुंब पद्धती होती. याचे कारण या सृष्टी नियमनांमध्ये भूमी सजीव सृष्टीला आणि स्त्री नव्या जीवाला जन्म देते, निसर्गात पशु आणि पक्षी यांच्यात माताच आपल्या पिलांचे संगोपन करते यात पित्याची जबाबदारी अत्यंत गौण असते, त्यामुळे की काय स्त्रियांचा अधिकार संपूर्ण कुटुंबावर होता तरीही कालांतराने ज्या पद्धतीने समाजाचे अंतरंग बदलत गेले, त्या पद्धतीने तिला चालीरीती, रुढी व परंपरेच्या चौकटीच्या आत बंदिस्त केले. याची आणखी काही कारणे असू शकतात.

प्रमुख धर्मग्रंथातून स्त्रीचे उदात्तीकरण केले गेल्याचे दिसून येते. त्यातून ही पुरुषसत्ताक मानसिकता डोकावताना दिसते. सीता-सावित्री या स्त्रियांच्या प्रतिव्रतेचे, प्रतिक म्हणून गणल्या गेल्या, यांनी आपल्या पतीच्या जीवनात आपले सत्वशील जीवन एकरूप केले. त्यामुळे लोक जीवनापुढे धर्मग्रंथातून वारंवार त्यांचे मोठेपण येताना दिसते. समाज याचेच नेहमी अनुकरण करत आला. याविषयी कवयित्री बहिणाबाई चौधरी म्हणतात, "सावित्री! सावित्री! सत्यवानाची सावित्री, निघे सत्यवान, त्याच्या मागून धावली." या कवितेत सांगितल्याप्रमाणे आनंदवनात बाबा आमटे यांच्या सावलीप्रमाणे वावरणाऱ्या साधना आमटे यांचे जीवन याच अंगाने फुलत गेले. असे म्हटले तर वावगे ठरणार नाही.

साधना आमटे यांचा जन्म 5 मे 1926 रोजी नागपूर येथे एका वेद शास्त्रीय घुले कुटुंबात झाला. साधनाताई या घरात इंदू या नावाने परिचित होत्या, कर्मठ विचारसरणी आणि वैदिक परंपरेवर निष्ठा असलेल्या घराण्यात त्या लहानाच्या मोठ्या झाल्या. वैराग्याच्या दिशेने वाटचाल करणाऱ्या बाबांच्या जीवनात साधनाताईंचा प्रवेश झाला. आणि बाबा आमटे यांच्या सारे आयुष्य बदलून गेले. साधनाताई लहान असल्यापासूनच मनाने अतिशय हळव्या स्वभावाच्या होत्या, त्यांची वाणी मितभाषी असून त्या अधिक संवेदनशील होत्या. दुसऱ्याच्या दुःखाने त्या व्याकुळ होत असत. त्यांनी आयुष्यात अनेकप्रसंगी समाजाची सेवा केली. अस्पृश्य समाजातील स्त्रियांना आपल्या घरातील विहिरीचे पाणी काढून दिले. अनेकवेळा सार्वजनिक नळावर यांनी स्त्रियांना पाणी ओतून देण्याचे काम केले. याबरोबरच शाळेचा पहिला नंबर आला नसता तरी चालले, असते कारण सर्वासमोर जाऊन बक्षीस घेणे मोठे धाडसाचे काम आहे. असे त्यांना वाटत होते. कामात शिस्तप्रिय असलेल्या त्यांच्या आईच्या सानिध्यात राहिल्याने, जीवन जगण्याचे अनेक धडे त्यांना आपोआप मिळाले होते. त्याच साधनाताई लहान असताना त्यांच्या वडिलांचे निधन झाले अशा वेळी घरातील महत्त्वाच्या कामाच्या जबाबदाऱ्या साधनाताईंनी स्वतःवर घेतल्या, त्यामुळे आईला त्यांच्या कामात मदत होऊ लागली. काही काळानंतर एका लग्न प्रसंगात, बाबा आमटे यांचा साधनाताईशी परिचय झाला, आणि या दोघांनाही आंतरिक सुखस्वप्नांची ओढ लागली. त्यातूनच साधनाताई आणि बाबा यांच्यात जवळीकता निर्माण झाली. आणि त्यांच्या लग्नासंबंधी बोलले जाऊ लागले, अनेकदा यांच्या लग्नाला उघड अथवा छुपा विरोध होत होता. शेवटी अनेक अडथळे पार करून उभयतांचे वैदिक पद्धतीने लग्न पार पडले. लग्नानंतर साधना ताईंना कष्टाची कामे करावी लागली. त्यांची अवस्था सांगायची झाल्यास नव्या नवरीची कळा त्याच्या शरीरावर दिसतच नव्हती. उलट संन्यासिनी सारखी त्यांची स्थिती झाली होती. वरोरा येथे या उभयतांचे स्वागत करण्यासाठी सर्व सामान्य मंडळी तयारीत होती, पुढे रोजच ताई आणि बाबा अस्पृश्यांच्या वस्तीत जाऊन त्यांना देशभक्तीची गाणी शिकवत, त्यामुळे बाबांना त्यांच्या लोकांकडून मानसिक त्रास सहन करावा लागला. समाजकार्यात त्यांच्या पावलावर पाऊल टाकून ताई काम करू लागल्या, बाबा जेव्हा भंगी समाजाबरोबर डोक्यावर मैला वाहण्याचे काम करू लागले, तेव्हा ताईंना स्वकीय लोक मेहतरीण म्हणून हिणवू लागले, त्यांची चिंता ताईंनी कधी केले नाही, उलट आपले काम समाजाला भूषण वाटावे, असे आहे यावर त्यांची श्रद्धा होती. 27 सप्टेंबर 1947 या दिवशी विकास यांचा जन्म झाला. त्याप्रसंगी त्यांच्या नातलगांनी त्यांच्याकडे पाठ फिरवली होती परंतु गावातील सर्वसामान्य लोकांना खूप आनंद झाला होता थाटामाटात बाळाचे स्वागत झाले. सर्वसामान्य लोकांना ताईमध्ये ईश्वर पाहायला मिळत असावा असे वाटते. पंढरपूरला एका वडाराच्या घरी त्यांचा पाहुणचार झाला, तसेच बरोबर वयाने जास्त असलेल्या, एका

159
I.Q.A.C. CSNC SOLAPUR

मुसलमान स्त्रीची सेवा बाबाच्या बरोबर ताईने केली. सृष्टीतल्या प्रत्येक जीवाकडे मातृत्वाने, ममतेने पाहणे पाहणेही साधनाताईची उपजत वृत्ती होती. त्यामुळे अनेकांचे त्यांनी संगोपन व संवर्धन केले यात नारायण, रेणुका, बिजली,चीन्नी, माया अशा अनेकांचा संदर्भ देता येईल. महात्मा गांधीच्या स्वातंत्र्य चळवळीचा बाबांच्या विचारावर परिणाम झाला त्यांनी वकिली सोडली आणि गरीब लोकांबरोबर राहू लागले पुढे प्रकाश आमटे यांचा जन्म झाला आणि बाबा आमटे यांनी कुष्ठरोग्यांच्या सेवेला प्रारंभ केला महारोगी सेवा समितीची स्थापना केली. आनंदवनाची जागा वरोडा येथे त्यांना मिळाली, बाबांनी श्रमाश्रमांचा प्रयोग केला होता, याविषयी साधनाताई म्हणतात, "या प्रयोगात आम्ही दारिद्र्याचे चटके सहन केले. कोणापुढे हात पसरण्याची वृत्ती नसल्यामुळे मिळेल, त्याच्यात आनंदाने दिवस काढले. सतीचे वाण घेणाऱ्यांनी चितेच्या चटक्याची तमा बाळगू नये, तनमनात सेवाभाव असलेल्या बाबांनी रस्त्याच्या कडेला किळसवाना एक कुष्ठरोगी पाहिला, आणि त्याची समाजसेवेची दिशा बदलली, बाबांनी कुष्ठरोगी यांच्यासाठी उर्वरित आयुष्य जगावे असा विचार केला. आनंदवनाच्या झोपडीत अनेक थोर समाजसेवक घेऊन गेले. साधना आमटे यांचे नाव महाराष्ट्रातील नावलौकिक असलेल्या महिला समाजसेविकेत होते. त्यांचे संपूर्ण आयुष्य अनाथ, आदिवासी, कुष्ठरोगी, कामगार, मागासलेल्या माणसाची निरपेक्षपणे मनोभावे सेवा करण्यात गेले. वैराग्य जीवन कसे आणि काय असते याचे दर्शन म्हणजे साधनाताई आमटे होय! बाबा आमटे यांच्या समाजसेवेत आनंदवन आश्रम उभारणी करण्यात साधना ताईचा सिंहाचा वाटा होता. बाबा आमटे यांच्या समाजसेवेला ऊर्जा देण्याचे काम साधनाताईंनी केले. म्हणून याचे नेहमी श्रेय बाबा- साधनाताईना देत. प्रतिकूल परिस्थितीत बाबा आमटे यांच्या पाठीशी धाडसाने उभे टाकण्याचे काम साधनाताई करत. महारोग्यानाही शरीरसुखाची आस असते, अशा अनुरूप असलेल्या कुष्ठरोग्यांना विवाह करण्याची परवानगी द्यावी असा आग्रह साधनाताईंनी धरला. विवाहा संबंधीचे महारोगी सेवा समितीचे धोरण बदलण्यास भाग पाडले, दुसऱ्याच्या जीवनात आनंद कसा निर्माण होईल? यावर साधनाताईंची नजर होती. म्हणून नरहर कुरुंदकर म्हणतात, आनंदवनाच्या कार्याचे श्रेय साधनाताईचे आहे, या कृतज्ञ जाणिवेपोटीच मी त्यांचे चरण वंदितो. 1980 सालची घटना होती, कडक उन्हाळ्याचे दिवस होते, साधनाताईची आई वृध्दापकाळाने निधन पावली, तेवढ्यात 5 ते 6 दिवसापूर्वी जन्मलेली चार अर्भके अकोल्याच्या दवाखान्यातून आनंदवनात येऊन पोहोचली, यावेळी साधनाताईंनी आपल्या आईचा अंत्यविधी बाजूला ठेवला, प्रथम त्या कोवळ्या जीवाला आंघोळ घातली, त्या प्रत्येकाला हरवलेली मायेची उब दिली. मग त्यानी आपल्या आईचा अंत्यविधी उरकला, अशा या साधनाताई आनंदवनात येणाऱ्या अनाथांना ममतेची सावली देणाऱ्या म्हणून त्यांची ख्याती होती. वैराग्य जीवनाचे स्वप्न पाहणाऱ्या बाबा आमटे यांना व्रतस्थपणे प्रपंच जीवनच जगत असताना सुद्धा वैराग्याचे सुख भोगायला मिळाले, ही नवी दिशा साधनाताईंनी बाबांना दाखविली असे म्हणावे वाटते. जसे श्री विठ्ठलपंत कुलकर्णी आणि रुक्मिणी यांच्या समर्पण जीवनातून वैराग्य विभूती ज्ञानेश्वरांदी भावंडाचा परीसस्पर्श, मराठी मातीला लाभला आणि मराठीमाती भाग्यशाली, वैभवशाली आणि अध्यात्मप्रवण झाली. अगदी याचप्रमाणे साधना आमटे आणि बाबा आमटे यांच्या कार्यशक्तीतून कुष्ठरोग्यांना मानसन्मान मिळाला. त्यांना माणूस म्हणून जगण्याचे बळ मिळाले. त्यांच्या आयुष्याला एक नवी दिशा मिळाली. साधनाताई सर्वांची विचारपूस करत, त्यांनी अनाथांना दिलेल्याप्रेमाच्या सावलीमुळे आनंदवनाची उभारणी झाली. असे अभिमानाने सांगता येते.

निष्कर्ष :-

ज्यांच्या घराण्यात श्रीमंतीचा सहवास होता, अशा श्रीमंत मालगुजर घरात बाबांचा जन्म झाला, सुखलोलूप विलासी जीवनासाठी खुलवणारी श्रीमंतीची झळाळी, बाजूला सारून ते स्वखुशीने विरागी पथावर मार्गस्थ झाले. त्यांच्याच विचारकार्यात समान होऊन स्वतःला झोकून देणारी वीरागिणी त्यांच्या आयुष्याच्या वाटेवर हसतमुखाने साथ देत, त्यांच्या समाजसेवेच्या यज्ञकुंडात समिधा रूपाने समर्पित झाली. आणि बाबांच्या बरोबरीने सेवेची वाटेकरी झाली. साधनाताईंच्या घरात धार्मिक अनुष्ठान, रूढी-परंपरा वैदिक आचरणाचे पाठ रोजच केले जात, अशा घरातील इंदू अर्थात साधना हे खरोखरीच एक दिव्य होते. असे म्हणावे वाटते. बाबा आणि साधनाताईंनी सुरू केलेला समाजसेवेचा वारसा विकास आणि प्रकाश या पुत्रांनी, पुत्ररूपाने पुढे चालू ठेवला, हे मराठी मातीच्या दृष्टीने भाग्याचे आहे, महाराष्ट्राची थोर महिला समाजसेविका बाबांच्या निधनानंतर अवघ्या दोनच वर्षांत कॅन्सरसारख्या दुर्धर आजारांनी 9 जुलै 2011 रोजी आनंदवनात चिरविश्रांती झाली.

संदर्भ:-

1) हिंदू संस्कृती आणि स्त्री - आ. ह. साळुंखे
2) प्रकाश वाटा – डॉ. प्रकाश आमटे
3) समिधा - साधना आमटे
4) बहिणाबाईची गाणी - नेंद्र मारवाडी

I.Q.A.C. CSNC SOLAPUR

Chief Editor

Dr. Nanasaheb Suryawanshi

PRATIK PRAKASHAN, 'PRANAV, RUKMENAGAR, THODGA ROAD AHMEDPUR, DIST. LATUR, -433515, MAHARASHTRA

Executive Editor

Prin. Dr. R K Pardeshi

Principal

Sant Ramdas Arts, Commerce and Science College, Ghansawangi

Dist. Jalna

Co-Editor

Dr. S.V. Tathe

Editorial Board

Dr. R.S Dhaye

Dr. R.K. Raut

Dr. G.R. Awachar

Prof. S.V. Samag

साहित्य, कला आणि लोकसंस्कृतीला वाहिलेले त्रैमासिक

तिफण

वर्ष १२ वे, अंक - पहिला एप्रिल ते जून २०२१

UGC Care Listed Journal
ISSN 2231 - 573X

(भाग—०३)

• संपादक •
डॉ. शिवाजी हुसे

पत्ता : संपादक, तिफण, 'शिवार', श्रीराम कॉलनी,
हिवरखेडा रोड, कन्नड, जि. औरंगाबाद - ४३११०३,
मो. ९४०४०००३९८.

I.Q.A.C.
CSNC
SOLAPUR

UGC Care Listed JournalISSN 2231 - 573X

साहित्य, कला आणि लोकसंस्कृतीला वाहिलेले त्रैमासिक

तिफण

MAH MAR 34737/13/1/2009-TC

डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर विशेषांक

वर्ष १२ वे, अंक - पहिला एप्रिल ते जून २०२१

• संपादक •

डॉ. शिवाजी हुसे

• अतिथी संपादक •

प्रा. कार्तिक रा. पाटील प्रा. प्रफुल एम. राजुरवाडे

• संपादक मंडळ •

डॉ. सर्जेराव जिगे
डॉ. ताहेर पठाण
डॉ. ममता इंगोले
डॉ. फुला बागूल
डॉ. वंदना महाजन
डॉ. वामन जाधव
डॉ. अनिल गर्जे
डॉ. प्रकाश खेत्री
डॉ. यशवंत सोनुने
डॉ. संजय भालेराव
डॉ. रामचंद्र झाडे

मूल्य : १७५ रुपये

या अंकातील लेखकांच्या मताशी संपादक सहमत असतीलच असे नाही. या नियतकालिकास महाराष्ट्र राज्य साहित्य आणि संस्कृती मंडळाकडून अनुदान प्राप्त झाले आहे. परंतु या नियतकालिकात प्रसिद्ध झालेली मते मंडळास मान्य असतीलच असे नाही.

पत्ता : संपादक, तिफण, 'शिवार', श्रीराम कॉलनी, हिवरखेडा रोड, कन्नड, जि. औरंगाबाद – ४३११०३, मो. ९४०४०००३९९

अनुक्रमणिका - 03

अ.क्र.	प्रकरण	
•	शुभेच्छा – प्रा. कार्तिक पाटील	05
•	शोध महानवाचा : संपादकीय – प्रा. प्रफुल एम राजुरवाडे	07
1	डॉ.बाबासाहेब आंबेडकरांचा वैचारिक वारसा – प्रा. प्रकाश उत्तमराव हनवते	13
2	भारतीय वर्ण व्यवस्था आणि डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांचे विचार डॉ. अतुल म. महाजन	20
3	डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांचे कुटुंबनियोजनावरील विचार – प्रा. डॉ. महेंद्र गजधाने	26
4	डॉ. बाबासाहेब आंबेडकराचे सामाजिक व आर्थिक विचार – प्रा. पितांबर विठोबाजी पिसे	30
5	डॉ. आंबेडकरांची सामाजिक चळवळ – डॉ. प्रा. दिपक महाजन	35
6	डॉ.बाबासाहेब आंबेडकरांचे वृत्तपत्रीय कार्य – प्रा.डॉ.राजेंद्र गुलाबराव काकुस्ते	43
7	स्त्रि स्वातंत्र्याचा जाहीरनामा – हिंदू कोड बिल प्रा. डॉ. उषा खंडाळे	49
8	महिलांचे मुक्तीदाता . डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर – डॉ. कैलास फुलमाळी	54
9	डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांचे स्त्री विषयक कार्य – प्रा. रामा गोरोबा कांबळे	60
10	स्त्री उत्थानात डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांच्या हिंदु कोड बिलाचे योगदान – प्रा.डॉ.नथ्थु सिताराम गिरडे	63
11	बाबासाहेबांचे स्त्रीमुक्तीचे विचार व कार्य प्रा. डॉ. दीपक पां. लोणकर	67
12	महामानव डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांचे स्त्री कल्याणासंबंधी विचार –प्रा. डॉ. सारीका चौधरी	73
13	डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर आणि शिक्षण – डॉ. संदिप बाळकृष्ण सातव, प्रा. हुमेश्वर डी. आनंदे, प्रा. अरूण व्हि. पिसे	78
14	डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांचे शिक्षण विषयक विचार- डॉ. राहुल गोपीचंद सनेर	84
15	डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांची आर्थिक विचारकांती – प्रा. राहुल मोरेश्वर लभाने	88
16	डॉ बाबासाहेब आंबेडकरांचे आर्थिक .- डॉ.शशिकांत गोकुळ साबळे,	96
17	डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांचा अर्थशास्त्रीय दृष्टीकोन डॉ. प्रज्ञा एस. जुनघरे	103
18	डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांच्या सामाजिक समरसता तत्त्वातून निरोगी अर्थव्यवस्थे वरील परिणाम – एक विवेकशील दृष्टीकोन डॉ. हितेश मा. दडमल	106
19	डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर व लोकशाही – डॉ. संदिप बाळकृष्ण सातव,	112
20	डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांच्या कांतिऊर्जेतुन साकारलेले कवी – मनोहरांचे चिंतनकाव्य संशोधक – तुळशीराम शंकर कांबळे	118
21	भारतरत्न डॉ .बाबासाहेब आंबेडकर आणि लोकशाही तत्वज्ञान – प्रा. डॉ. राहुल यशवंतराव निकम .	12
22	डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांची राज्य समाजवादाची संकल्पना : एक चिकित्सक अवलोकन डॉ. किर्तीकर वाल्मिक भीमराव	130
23	डॉसाम्यस्थळे आंबेडकर आणि स्वातंत्र्यवीर सावरकर यांच्या जीवनकार्यातील. – प्रा. डॉ. विशाखा कायंदे	13
24	डॉ बाबासाहेब आंबेडकर यांची धर्मांतर घोषणा: एक ऐतिहासिक अवलोकन - डॉ. सुर्यकांत महादेवराव कापशीकर,	14
25	डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांची धम्मकांतीचे ऐतिहासिक महत्व – प्रा. संतोष गोहकार	15

I.Q.A.C. CSNC SOLAPUR

26
27
28
29
30
31
32
33
34
35
36
37
38

26	चंद्रपूर जिल्ह्यातील आंबेडकरी चळवळीचे ऐतिहासिक अध्ययन – प्रा. प्रफुल राजुरवाडे	156
27	डॉ . बाबासाहेब आंबेडकर व दलित चळवळ . – प्रा. किशोर चौरे	167
28	डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर – एक द्रष्टे विचारवंत डॉ. पी. एस. माहोरे	172
29	डॉ. बाबासाहेब आंबेडकांचे शैक्षणिक कर्तृत्व – छत्रपाल लामकाने	178
30	डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांची भारतीय स्वातंत्र्य आंदोलनाविषयी भूमिका . प्रा. नरेंद्र नरसिंग सुर्यवंशी .	183
31	विदर्भ शेतीविषयक प्रश्ने आणि डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांचे कृषीविषयक विचार : एक समिक्षात्मक विश्लेषण – प्रा. राजु लिपटे	188
32	महिलांचे कैवारी : डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर – प्रा. डॉ. निवासराव अधिकराव वरेकर	194
33	भारतरत्न डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांचे समाजाभिमुख कार्य : ऐतिहासिक अभ्यास – डॉ. व्यास सी. पी.	197
34	डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांचे आर्थिक विचार – प्रा. जगदीश रामभाऊजी वाटमोडे	201
35	भारताच्या परराष्ट्रीय धोरणासंदर्भात डॉ बाबासाहेब आंबेडकाराची भूमिका – डॉ पदमाकर प्रेमदास दारोंडे	208
36	डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांचे शैक्षणिक विचार – डॉ. उज्वला तेजराम कापगते	216
37	डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांचे शैक्षणिक विचार आणि कार्ये – प्रा. डॉ. राजू लोटन भदाणे	223
38	बाबुराव बागुलांच्या वाङमयातील आंबेडकरी कथा – ज्ञानेश्वर गोविंदराव मुंढे	229

डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांची राज्य समाजवादाची संकल्पना : एक चिकित्सक अवलोकन

1. डॉ. किर्तीकर वाल्मिक भीमराव

2. श्री. चित्रक श्याम

डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांच्या मते, राज्य समाजवादाचा प्रधान हेतू असा की, राज्य संस्थेद्वारे अशी व्यवस्था निर्माण करणे की, ज्याद्वारे उद्योगधंद्याचे क्षेत्र बंद न करता राष्ट्रीय उत्पन्नात वाढ होईल व राष्ट्रीय उत्पन्नात सर्वांना समान वाटा मिळेल. तसेच राज्य समाजवाद अस्तित्वात आणण्याची जबाबदारी राज्य सरकारवर सोपविण्यात यावी. घटनात्मक आणि वैधानिक मार्गानेच राज्य समाजवाद अस्तित्वात यावा. उदारमतवादाचा प्रभाव असणाऱ्या डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांनी सर्व भारतीयांच्या सर्व समस्यांचे मूळ त्यांच्या आर्थिक दुरावस्थेत असल्याचे अनेक वेळा स्पष्ट केले. सदर शोधनिबंधात डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांचे आर्थिक विचार तसेच त्यांची राज्य समाजवादाच्या संकल्पनेचे चिकित्सक अवलोकन केले आहे.

शोधनिबंधाचा उद्देश : डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांचे आर्थिक विचार आणि राज्य समाजवादाच्या संकल्पनेचा अभ्यास करणे.

गृहीतकृत्य : स्वातंत्र्यपूर्व व स्वातंत्र्योत्तर काळात भारताच्या आर्थिक धोरणात आमूलाग्र स्वरूपाचा बदल न केल्याने आज अनेक आर्थिक समस्या निर्माण झाल्या आहेत.

संशोधन पद्धती : प्रस्तुत शोधनिबंधासाठी वर्णनात्मक संशोधन आराखड्याचा वापर करण्यात आला आहे. हा शोधनिबंध पूर्णपणे द्वितीय स्रोतावर आधारलेला आहे. तथ्यसंकलनासाठी विविध संदर्भग्रंथ, मासिके वर्तमानपत्रे, इंटरनेटवरील संबंधित समस्यांच्या अनुषंगाने विविध वेबसाईटचा आधार घेण्यात आला आहे.

डॉ. आंबेडकरांचे आर्थिक विचार

I.Q.A.C. CSNC SOLAPUR

भारतातील ईस्ट इंडिया कंपनीचे प्रशासन आणि त्यांची वित्तव्यवस्था यामध्ये काळानुरूप कसे फेरफार व बदल होत गेले आणि त्यांचा भारतीय जनतेवर कशा प्रकारे आर्थिक अन्याय होत गेला यासंबंधी डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांनी एम. ए. च्या पदवीसाठी 'एडमिनिस्ट्रेशन अँड फायनान्स ऑफ द ईस्ट इंडिया कंपनी' हा शोधनिबंध लिहिला होता. तसेच ब्रिटिश केंद्रसरकार आणि त्यावेळची घटक राज्य यांच्यातील आर्थिक संबंध कशा प्रकारचे होते आणि दिवसेंदिवस ती कसे विकसित होत गेली त्यांचा परिणाम भारतावर कशा पद्धतीने झाला यासंबंधीची मीमांसा डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांनी त्यांच्या पीएच. डी. च्या पदवीसाठी लिहिलेल्या 'एवोल्युशन ऑफ प्रोविन्शियल फायनान्स इन ब्रिटीश इंडिया' ग्रंथामध्ये केला आहे. याशिवाय भारतीय चलनाच्या उत्क्रांतीची ऐतिहासिक मीमांसा करून भारतासाठी आदर्श चलन पद्धती कोणती असावी? याविषयी विचार मांडण्यासाठी त्यांनी त्यांचा डॉक्टर ऑफ सायन्स या पदवीसाठी लिहिलेला महत्त्वाचा अर्थशास्त्रीय प्रबंध 1923 ला प्रसिद्ध झाला होता. तो प्रबंध म्हणजे 'हिस्ट्री ऑफ इंडियन करन्सी ॲन्ड बँकिंग' हा होय या ग्रंथामध्ये त्यांनी आपले मूलगामी विचार मांडले आहेत. त्याचबरोबर 'हीलेशन ऑफ कास्ट', 'बुद्धिझम अंड कम्युनिझम', 'स्टेट अँड मायनॉरिटी' इत्यादी ग्रंथाच्या माध्यमातून त्यांचे आर्थिक विचार स्पष्ट होतात. ज्यामध्ये त्यांनी भारताच्या आर्थिक विकाससंबंधीचे मूलगामी विचार मांडलेले आहेत.

'अमर्त्य सेन यांच्या मते, डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर हे माझे आदर्श होते. त्यांचे भारताच्या आर्थिक विकासासाठीचे योगदान फार मोठे आहे. परंतु स्वातंर्त्योत्तर कालखंडात त्यांच्या या मूलगामी विचाराकडे दुर्लक्ष झाले आहे. 'लंडन स्कूल ऑफ इकॉनॉमिक्स अँड पॉलिटिकल सायन्स' या संस्थेत प्रवेश मिळाल्यानंतर त्यांनी 'दी प्रॉब्लेम ऑफ रुपीरू इट्स ओरिजन सोलुशन' ही पदवी प्राप्त केली. ही पदवी प्राप्त करणारे डॉ. आंबेडकर हे पहिले भारतीय होते. 1923 ला प्रकाशित झालेला हा ग्रंथ आजही प्रासंगिक आहे. त्यामध्ये बाबासाहेबांनी 'इंडियन करन्सी' च्या बाबतीत चर्चा केलेली आहे. करन्सी च्या बाबतीत 'गोल्ड स्टॅंडर्ड सिस्टमश त्यावेळचे जगप्रसिद्ध अर्थशास्त्रज्ञ याचे समर्थन करीत होते. परंतु डॉ. आंबेडकरांनी या पद्धतीला विरोध दर्शविला. बाबासाहेबांनी आपल्या पुस्तकात विकसनशील देशासाठी या पद्धतीला चुकीचे ठरविले होते. यासाठी त्यांनी 1800 ते 1893 च्या करन्सीचे बारकाईने अध्ययन केले होते. त्यांचा हा प्रबंध एवढा प्रसिद्ध झाला व त्याचे जगभरात कौतुक झाले. लंडनच्या अनेक वृत्तपत्रात या पुस्तकावर आर्टिकल पब्लिश झाले होते.

'हिल्टन यंग कमिशन' सरकारने आपल्या मुद्रा प्रणालीचा अभ्यास करण्यासाठी 'रॉयल कमिशन ऑन इंडियन करन्सी अँड फायनान्स' ची स्थापना केली होती. ही गोष्ट 1925 ची आहे. याला 'यंग कमिशन' असेही म्हणतात. या आयोगासमोर डॉ. आंबेडकर यांनी आपले मत व्यक्त केले होते, भारतीय अर्थव्यवस्थेत सुधारणा घडवून आणण्यासाठी या आयोगाच्या वेगवेगळ्या बैठकांमध्ये सविस्तर चर्चा झाली. या आयोगाचा अहवाल 1926 मध्ये प्रकाशित झाला होता पुढे जेव्हा भारतात 'रिझर्व बँक ऑफ इंडियाची' स्थापना झाली तेव्हा या आयोगाच्या शिफारशी आणि डॉ. आंबेडकरांच्या विचारांना सुद्धा लक्षात घेण्यात आले होते.

आर्थिक विकेंद्रीकरणाचे समर्थन :

डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांनी अर्थव्यवस्थेत विकेंद्रीकरण आणण्याचे समर्थन केले होते. त्यांचे असे मत होते की, आमच्या बहुतांशी आर्थिक समस्यांचे मूळ हे अर्थव्यवस्थेच्या केंद्रीकरणतच आहे. त्यामुळे अर्थव्यवस्थेमध्ये मुक्तपणा येणे गरजेचे आहे. ते आमच्या सर्वांच्या भविष्यासाठी आवश्यक असेल. एक गोष्ट लक्षात घेण्यासारखी आहे आरबीआय च्या स्थापने बाबत डॉ. आंबेडकरांनी आपले पुस्तक आणि वेळोवेळी मांडलेली मते याचे मोठे योगदान राहिलेले आहे. त्यांचे असे मत होते की, भारताच्या सर्व प्रकारच्या आर्थिक दुरवस्थेचा हे महत्त्वाचे कारण आहे की, येथील जमीन सुधारणांमध्ये कधीच लक्ष दिले गेले नाही. आणि या आर्थिक धोरणांमध्ये वर्षानुवर्षे कोणताच बदल झाला नाही ही या देशाची वास्तविकता आहे. म्हणून त्यासाठी त्यांनी 'लँड रिफॉर्म' या गोष्टीला प्राधान्य देणे गरजेचे असल्याचे सांगितले आहे. देशाच्या अर्थव्यवस्थेचे नियंत्रण समाजातील काही लोकांच्या हाती ठेवण्याऐवजी सरकारचे त्यावर नियंत्रण असायला पाहिजे. समाजातील सर्व लोकांना अर्थव्यवस्थेचा लाभ घेता येणे आवश्यक आहे. बाबासाहेब म्हणतात या देशातील जातीव्यवस्था सुद्धा आर्थिक विकासात अडथळा ठरली आहे. त्यांनी सर्व गोष्टी तथ्य यावर आधारित सांगितलेले आहे. एका जातीचे लोक दुसऱ्या जातीला आपले 'प्रोफेशनल स्किल' शिकवत नाही त्यामुळे असे उद्योग व्यवसाय निर्माण करावेत की जे सर्वांना चालवता येतील. सर्वांना उद्योग–व्यवसाय मध्ये सहभागी होता येईल. त्यांच्या विचारांचे प्रतिबिंब पुढे आपल्याला भारतीय राज्यघटनेमध्ये पहावयास मिळते.

स्वदेशी आणि भारतीय अर्थव्यवस्था :

स्वदेशी माल उत्पादन करून हा दारिद्री देश सदन होईल अशी प्रवचने सांगणाऱ्या तारवटलेल्या स्वदेशी अर्थशास्त्रज्ञांनी लक्षात घ्यायला हवे की परदेशी माल आयात होतो याचे कारण तो कमी किमतीत मिळतो तसाच माल स्वदेशात उत्पन्न होत नाही याचे कारण तो अधिक भावाचा पडल्यामुळे व्यापारात परदेशी मलापुढे त्याचा टिकाव लागत नाही. त्याचा टिकाव लागावा म्हणून परदेशी मला अटकाव करा या महामंत्राचा जप चालला आहे. पण परदेशी मालास अटकाव झाल्यास लोकांना अधिक भावाचा स्वदेशी माल विकत घेणे भाग पडेल. याचा विचार करावा कोणी? असे केल्याने देशाचे कल्याण होईल. कारण अनियंत्रित व्यापार पद्धतीत गोरगरिबांना अधिक दाम देऊन माल विकत घ्यावा लागणार आहे. यात त्यांची होणारी नागवंन 'स्वदेशी' या लाडक्या शब्दाने भरून निघेल असे मानून ते समाधान पावतील असे संभवत नाही. संपन्नतेचा हा स्वदेशी मार्ग त्यांना भोवेल.

डॉ. आंबेडकरांचा राज्यसमाजवाद :

'स्टेट अँड मायनॉरिटी' या ग्रंथामध्ये डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांनी राज्य समाजवादासंबंधी आपले विचार मांडलेले आहेत. राज्य समाजवाद यालाच 'राज्यशासित समाजवाद' असेही संबोधले जाते. राज्य समाजवादाचा प्रधान हेतू असा आहे की, राज्य संस्थेद्वारे अशी आर्थिक व्यवस्था निर्माण करणे की, ज्यामुळे उद्योगधंद्याची क्षेत्र बंद न करता राष्ट्रीय उत्पन्नात वाढ होईल आणि राष्ट्रीय उत्पन्नात सर्वांना समान वाटा मिळेल. राज्य समाजवादाची तरतूद राज्यघटनेत करण्यात यावी आणि राज्य समाजवाद

I.Q.A.C. CSNC SOLAPUR

अमलात आणण्याची जबाबदारी राज्य शासनावर असावी. घटनात्मक आणि वैधानिक मार्गानेच राज्य समाजवाद प्रस्थापित झाला पाहिजे असे डॉ. आंबेडकर यांचे स्पष्ट मत होते.

आर्थिक समतेशिवाय व्यक्तिगत अधिकाराचे रक्षण होत नाही. आर्थिक व सामाजिक समतेशिवाय राजकीय लोकशाही टिकू शकत नाही. या तत्वाला अनुसरून त्यांनी राज्य समाजवाद संबंधित काही धोरणे सांगितलेली आहेत ती पुढीलप्रमाणे.

1. फक्त कायदे करून भारतीय शेतीचा विकास घडून येणे शक्य नाही. त्यामुळे कोणाचाही फायदा होणार नाही. त्यासाठी ‘सामूहिक शेती’ हाच शेती विकासाचा आणि शेती उत्पादन वाढीचा एक उत्कृष्ट मार्ग आहे.
2. सरकारने महत्त्वाचे, प्रमुख उद्योगधंदे राज्याच्या मालकीची करावीत आणि ती राज्य शासना द्वारे चालविली जावेत.
3. सर्वच विमा योजनेवर राज्याची मक्तेदारी असेल आणि राज्य शासन कायदाद्वारे प्रत्येक व्यक्तीला विमा योजना लागू करेल.
4. शेती व्यवसाय राज्याच्या मालकीचा राहील राज्याने संपादित केलेल्या शेत जमिनीचे योग्य आकाराचे भूखंड पाडून ते कसण्यासाठी शेतकऱ्यांना दिले जातील.
5. सर्व शेतकरी सामूहिकरीत्या जमीन कसतील आणि शासनाने ठरवून दिलेला कर वजा जाता राहिलेले उत्पन्न सर्वांना समान पद्धतीने वाटून दिले जाईल.
6. जात, धर्म इत्यादी गोष्टी लक्षात न घेता सर्वांना शेती करण्यास दिली जाईल.
7. राज्यघटना अमलात आल्यापासून दहा वर्षाच्या आत या सर्व बाबींची अंमलबजावणी केली जावी. अंमलबजावणी केल्यामुळे उत्पादनात वाढ होऊन संपत्तीची विभागणी न्याय प्रमाणात होईल तसेच भारतातील सामाजिक विषमता कमी होण्यास मदत होईल.

निष्कर्ष / सारांश–

भारतातील गरिबी, बेरोजगारी, सामाजिक विषमता कमी करण्यासाठी डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांनी आपल्या विचारातून देशातील आर्थिक समता प्रस्थापित करण्यासाठी राज्य समाजवादाचा पुरस्कार केल्याचे दिसून येते. भारतातील जाती व्यवस्था, आर्थिक विषमता या परिस्थितीचा विचार करता आर्थिक बाजू पेक्षा सामाजिक बाजूकडे डॉ. आंबेडकरांनी जास्त लक्ष दिले होते. सामाजिक न्यायाची प्रस्थापना कशा प्रकारे करता येईल हा त्यांच्या पुढे असलेला सर्वात महत्त्वाचा प्रश्न होता. आर्थिक विषमता कमी करून सामाजिक विषमता कमी करण्याचा प्रयत्न त्यांनी त्यांच्या सामाजिक, आर्थिक विचारातून मांडलेला आहे. जर आर्थिक व सामाजिक समता निर्माण झाली तर राजकीय समता आपोआप निर्माण होईल यावर डॉ. आंबेडकरांचा विश्वास होता. यासाठी त्यांनी राज्यसमाजवादाचा भारताच्या संदर्भामध्ये पुरस्कार केल्याचे दिसते.

संदर्भ–

1) जाधव नरेंद्र, डॉ. आंबेडकरांचे अर्थशास्त्रीय लेख

2) मुणगेकर भालचंद्र, नवीन आर्थिक धोरण– डॉ.आंबेडकर प्रणित दृष्टीकोण

3) पाटील बी.बी., आधुनिक भारतीय राजकीय विचार

4) पवार दया, डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर गौरव ग्रंथ 1993

5) भोळे भास्कर, 2003, आधुनिक भारतातील राजकीय विचार.

1. छत्रपती शिवाजी कला आणि वाणिज्य रात्र महाविद्यालय, सोलापूर

2. डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर मराठवाडा विद्यापीठ औरंगाबाद

I.Q.A.C. CSNC SOLAPUR

RNI MAHMAR
36829-2010

ISSN 2229-4929

Peer Reviewed

Akshar Wangmay

International Research Journal
UGC-CARE LISTED

Issue – IV, Volume-IV

October 2021

Chief Editor
Dr. Nanasaheb Suryawanshi

I.Q.A.C.
CSNC
SOLAPUR

AKSHAR WANGMAY

International Peer Reviewed Journal

UGC CARE LISTED JOURNAL

October – 2021

Issue-IV, Volume-IV

Chief Editor

Dr. Nanasaheb Suryawanshi

PRATIK PRAKASHAN, 'PRANAV, RUKMENAGAR, THODGA ROAD AHMEDPUR, DIST. LATUR, -433515, MAHARASHTRA

Editorial Board

Dr. Mahendra S. Kadam

Dr. Netaji B. Kokate

Dr. Balasaheb V. Das

Mr. Zakirhusen B. Mulani

The Editors shall not be responsible for originality and thought expressed in the papers. The author shall be solely held responsible for the originality and thoughts expressed in their papers.

Price: Rs.1000

© All rights reserved with the Editors

23	The Cultural Roots of the Ibos in 'Things Fall Apart' **Dr. Preml Ramesh Deore**	80-82
24	Tradition and Modernism in Post-Independent Indian English Poetry **Dr. Deepanjali Karbhari Borse**	83-85
25	Salman Rushdie : A Versatile And Voluminous Writer **Prof. Dr. Kokate Netaji Bharat**	86-88
26	Cultural Loss and Exodus of Kashmiri Pandits in the Poetry of Aga Shahid Ali **Waseem Majid, Dr Suresh Kumar**	89-91
27	The Wealth of Ideas depicted in Samuel Beckett's play End game **Dr. R. S. Mali**	92-94
28	The Reflection of Nationalism in Mahatma Gandhi's Hind Swaraj **Dr. Manoj Limbraj Somwanshi**	95-96
29	Cultural Hybridity in the Kiran Desai's The Inheritance of Loss: A Critical Study **Mr.Nagesh S.Gaikwad**	97-99
30	Analysing Human Relationships in the Novels of D.H. Lawrence **Dr. Shaikh Parvez Aslam**	100-101
31	Capitalist Realism and the Unwritable Future in Gwyneth Jones's "Grasshopper's Child" **Bhaswati Parasar**	102-106
32	Gender Discrimination and Misogyny as the core essence of the Indian T.V. show ***Iss Pyaar Ko Kya Naam Doon? Ek Baar Phir*** **(What Shall I Name This Love? Once Again)** **Ms. Zainab Reza Razvi**	107-111
33	Pragmatic Perspective in Teaching Language and Literature **Dr.Shrinivas Ippalpalli**	112-113
34	"Nationalism as an Ideology: Revisiting Urmila Shastri's My Days in Prison". **Smt. Niveditha, Smt. Chaitra N S Murthy, Dr. Rachel Bari**	114-116
35	Crushed Identity And Discarded Existence: Analysis Of Akkarmashi By Sharankumar Limbale. **Diksha Kadam, Dr. Chandrakant Langare**	117-120
36	Physical Victimization of Subaltern Women in Sangati **Prof. Nitin Bhaskar Ingle**	121-122
37	Digital Classroom for ELT **Dr. Samadhan S. Mane, Mr. Suhas A. Shinde**	123-125
38	Construction of Physical Fitness Test Battery for 15 To 17 Years High School Girls of Dharwad District. **Shri Sudheer Rao K Gouda B.B., Dr. N. D. Virupaksha**	126-131
39	आदिवासी (अनुसूचित जमातीची) संस्कृती, समग्र विकास क्रमकता आणि आर्थिक प्रश्न (अंधानुकरणात्मक जागतीकरणाच्या विशेष संदर्भ दृष्टिकोनातून) डॉ. हितेश मा. दडमल	132-136
40	साहित्य: अर्थ, स्वरूप और बदलते आयाम डॉ. अनिल साळुंखे चतुर्भुज गिड्डे	137-139
41	**संस्कृती, अर्थकारण व जागतिकरण** डॉ. शोभा विष्णूपंत खंदारे	140-142
42	"संस्कृति और भूमंडलीकरण" (काशीनाथ सिंह का 'कासी का अस्सी' तथा 'रेहन पर रग्घू' उपन्यास के संदर्भ में) **प्रा.जाधव अनिल मनोहर**	143-145
43	**छत्रपती शिवाजी महाराजांचे भाषिक धोरण** **श्री.विलास अशोक कोठावळे**	146-149
44	गदिमा आणि औंध नवनाथ किसन गुंड	150-155

I.Q.A.C. CSNC SOLAPUR

Cultural Hybridity in the Kiran Desai's The Inheritance of Loss: A Critical Study

Mr.Nagesh S.Gaikwad
Chh.Shivaji Night College of Arts and Commerce, Solapur
Email Id: profnagesh2017@gmail.com

Abstract:

The impact of globalization is felt in the Indian English Literature. In the post-1990, the impact of globalization has seen in the literature of the developing the countries. Indian English literature manifests the impact of globalization. The impact of globalization reflected inthe Indian English Literature. Globalization is the process of interaction and integration among the people, companies and government worldwide. Globalization is the mainly economic process of integration and interaction that is related with social and cultural aspects. This paper focus on the issue of culture in the Kiran Desai's novels. She is one of the well-known novelists in the contemporary Indian English Literature. She has portrayed young and dynamic youth andtheir culture and trying hard making them successful in their life. Her novels deal with different culture and harsh realities. She is gifted with extraordinary ability to deal with various aspects of human life. As a writer basically on his intimate understanding of human nature in different perspectives.

Key Words: Globalization, Hybridity, Identity, Culture,Post colonial Literature etc.

Introduction:

The term'hybridity' is much discussed in Homi K. Bhabha'sseminal treatise *The Location of Culture* which investigates the dichotomy between colonizer and colonized. It stresses interdependence of colonizer and colonized and the construction of their subjectivities. Bhabha copes with that all cultural statements and systems are constructed in a space that he called as 'Third Space of Enunciation'. Bhabha talks about the issues of connection between the colonizers and colonized and finds solution in comprehending the term space where he designates the distinctions of the diverse cultures can find a common ground. The idea of the space disapproves to the earlier theory of exoticism which stresses differences between cultures. Bhabha, on the other hand, perceives inquisitiveness which stresses differences between cultures. While Bhabha perceives exoticism adversely as he believes that people should try to find similarities rather than differences. Bhabha's view is further confirmed when he says: It is in this space that we will find those words with which we can speak of ourselves and others. The exploring hybridity, the'third space' They are elude the politics of polarity and emerge as the others of ourselves.

Influence of colonizing culture during the colonial period had a great impact on both the colonized and colonizing cultures. In the work *The Post-Colonial Studies Reader* the authors differentiate various types of hybridity when they write: Hybridization takes many forms linguistic, cultural, political and racial etc. The intention of this paper will be mainly concerned with the idea of cultural hybridity. One of the major theorists Homi K.Bhabha to work with the term hybridity.

The idea is based on supposition that both of the cultures which create the 'In-between space' is apparent as equal. The term can be defined when the reality of colonizers and the colonized nation isolated. It could be hardly supposed that the both of groups are perceived equally.

The services were Europeanized and high Indian official were substituted by British ones. Th British government had control over most of the states of today's India and did not take Indian views into account. It was believed that the Western values were more important than Eastern. This led to upraising known as The Mutiny. This upheavallead to fear of the natives but the British officials, who run the civil service, continued to have major power. There were schedules against the British rule with Mahatma Gandhi, the most important figure to fight for Indian Independence.

The West rests the auspicious meeting ground for all ostensibly cross-cultural conversations. Moreover, within the metropolis, multiethniccarousing of 'cultural diversity' conveniently disguise rather more serious economic and political disparities. In this context, it is also crucial to remain wary of dues which favour hybridity as the only enlightened response the racial and colonial oppression.

The Inheritance of Loss shows the reality of the mutual influences of both the Eastern and the Western cultures. The pictures also the very different ways of insight of the Eastern values in the West and the Western culture in the East. These differences are perception of Westerners in the East and Easterners in the West had an impact on the self-perception of the characters in Desai's novel. The influence shown on the characters of the judge who after encountering the Western culture despises himself as an Indian, and in a search for a new identity adheres to his former habits and strangely assumed cruelty.

The term 'hybridity' which aims to criticize the binary polarity of colonizer and colonized in favour of a psychoanalytic incongruity this is constitutive of the characteristics of the colonizer and colonized subject alike. Bhabha explores the incongruity innate in the colonial treatise in order to discuss

the ambivalence of the colonizer in respect to his position towards the colonized 'other' through the creation of a new transcultural form within the contact zone produced by colonization.

The mixture of diverse cultures means cultural hybridity. There are various forms of hybridization e.g. linguistic, racial.cultural and political. Cultural hybridity is the moments when a culture begins to give the linguistic consciousness of the traces of the culture of the other. Bhabha argues that hybridity challenges the descriptions of the colonial powers and leading cultures. The series of inclusion and exclusion on which a dominant culture is premised are deconstructed by the very entry of the formally excluded subjects into the mainstream discourse. The dominant culture is premised are reviewed by the very entry of the strictly left out topics into the mainstream areas.The dominant culture is contaminated by the linguistic and social differences of the native self.So hybridity is a counter narrative. Post-colonial cultural theorists designates that the culture of post-colonial world is impure. It is an essentially hybrid phenomenon. Homi K.Bhabha's concept of cultural hybridity is more comprehensive,wider and applicable than most of the post colonial thinkers. He pinpoints the creativity of hybridity.

In *The Location of Culture*, Bhabha comments on hybridity as a moment when other denied knowledge enter upon the dominant discourse and estrange the basis of its authority-its rule of recognition. The 'third space'is not a third form of culture which emerged when two or more than two cultures contended with one another. You cannot just solder together different cultural traditions to produce some brave new cultural totality.

Bhabha insists more on hybridization that is the hybridity ongoing process than on hybridity. Cultures continue their process of becoming. The stop the flux of cultural hybridites. The 'third space' breaks open the fixity of cultures and allows us to construct and contest identities in an unending process. Bhabha stresses upon constant alteration of cultural identities. He is of the view that cultures and identities are fundamentally flowing processes and transformation defines the post-colonial cultural identities. No single culture can claim its authority on any its characters. Their identities are fluid,temporal, spatial and always related to some specific historical context. They are beyond the limits of cultural authority. Beyond is another term implied by Bhabha in the beginning of *The Location of Culture*. Third dimension, third space,moment of transit, and beyond –all indicate the fluidity, non-fixity and procedural nature(hybridization) of culture. According to him we always find ourselves in the middle of things. There are no beginnings or ends of anything. So it is up to us what we finally make of ourselves.

Cultural hybridity and connection between culture,place and identity in *Inheritance of Loss* by Kiran Desai is major issue. In this novel depicts decisive life moments of Gyan,Sai her grandfather, the judge, his cook, the cook's son, two sisters Noni and Lola and father Booty, a Swiss priest living in the Kalimpong region, India in the 1980's. The protagonists compact with influences of western culture imposed on them during the colonial period,as related to their living situations,personal affairs as well as worsening living conditions caused by social unrests in the area. It attempts to highlight various aspects of colonial heritage in India. The novel is professed as partially autobiographical;however, all the characters in the book are as she claims,fictional. The part further discusses the theory of cultural hybridity. Homi K.Bhabha and Leela Gandhi introduced term like 'in-between ' and Third space' while focusing on reciprocated influences of both Western and Eastern cultures which play a key role in the life of the characters depicted in the book. Identity search is important themes in Desai's work. These are closely connected with the stories of the major characters of the novel. The theoretical part concerns identity, especially cultural identity as by Stuart Hall who suggests that cultural identity,identity are the form of theoretical part is based on common historical background as well as on "shared cultural codes". On the other hand focus on personal identity and claim that the main influence in formation of one's identity is identification with either a person or a group of people. The relationship between place and culture as well as the contact of dislocation on the life of the characters is explored as the location influence people's perceptions of their culture to a large extend. The loss of association between place and culture can lead to ambiguities of national as well as personal identity.

The theme of relocation and hybrid identity and explains how Eastern and Western influences illustrate different situation for the characters formation. They do not seem to share any mutual cultural influences with the Indian habitants of the region. This novel inclusion of many life stories of major and minor characters the judge, his Granddaughter Sai, the judge's cook, the cook's son Biju, son of Nepali immigrants Gyan, sister's Lola and Noni and a Swiss priest Father Booty. The young man sent to Britain to become a judge and serve the British government. He has to face racial behavior as the British Society of 1940's does not consider foreigners as equals. His experience has devastating effect on his self-esteem and he starts to hate everything Indian as he sees his nationality as a source of his humiliation, he clings to British culture for the rest of his life as he believes that brings him respect from the other members of

I.Q.A.C. CSNC SOLAPUR

society. The character Sai, his granddaughter lives with him since her parent's death early in her childhood. Apart of being influenced by being brought up in westernized convent she is further affected by the influence of her grandfather and her tutors Noni and Lola. The sisters are members of Indian higher class and consider the British culture superior to the Indian culture.The belief in British superiority is shared by the cook whose son Biju emigrates to New York where he lives as an illegal immigrant. The Character Biju experiences Western culture in Western society which raises his awareness of his own culture which he identifies with. Gyan is a delegate of Nepali minority who struggle to find his own self identity within Indian society.

The novel discuss mainly the impact of postcolonial chaos within chaotic North-eastern India in the 1980's. The retired judge lives with his granddaughter Sai, his dog Mutt and a cook whose son stays as an illegal immigrant in New York. Large part of the plot therefore unfolds around the development of these characters.

The location of the novel is well known to the writer as her roots are in Kalimpong area where she spent her childhood in a house called Chomiomo and she used to go to school in Kalimpong's St Joseph's Convent which shows many resemblances to her character Sai. Henceforth Desai in her interview for Radiff India Abroad insists that the similarity were used just for literary reasons. Desai explores a parallel between the migration of Indians to the USA and the Nepali workers immigrated to India as cheap labour during the colonial period.

Conclusion:

Kiran Desai's intend was to picture the life between the Eastern and Western culture, the immigrant experience as well as the influence of Western culture on the non-western culture. she chooses a number of characters who are prototypes of groups of people and she depicts the living situations these people face, and also the outcomes of Western influences. Homi K. Bhabha concerned with term hybridity who introduces terms like "in-between Space" or "Third Space", which he describes as a space between two cultures, a kind of compromise between them, a space which does not belong to either of the cultures but can be seen as a common ground for thoughtful between cultures. The theory of identity is in agreement with Desai's depiction. Hall distinguishes terms as "shared culture" and "one's identity" and both these theories are confirmed in Desai's work where search for both, collective and personal identity plays a key part.

Desai by challenging the contemporary theories on post-colonial writing presents to the readers the issues of everyday realities faced by many people from postcolonial countries. Desai's characters cannot be understood as stereotypes which are followed by all people in the same situation but should be understood as an attempt to bring understanding for people who are challenged by the influences of various cultures.

References:

1. Ashcroft, Bill, Gareth Griffiths and Helen Tiffin. Eds. *Key Concepts in Postcolonial Studies*. London: Routledge, 1998.
2. Ashcroft, Bill, Gareth Griffiths and Helen Tiffin. Eds. *The Post-Colonial Studies Reader*. London: Routledge, 1995.
3. Ashcroft, Bill, Gareth Griffiths and Helen Tiffin. *The Empire Writes Back: Theory and Practice in Postcolonial Literatures*. London: Routledge, 1989.
4. Bhabha, Homi. *The Location of Culture*. London and New York: Routledge, 1994.
5. Said, Edward. *Orientalism*. London: Penguin Publication,1978.
6. Thiong'o, Ngugiwa. *Decolonisingthe Mind: The Politics of the Language in African Literature*. sNairobi: Oxford University Press. 1986.
7. Gandhi, L. *Postcolonial Theory: A Critical Introduction*. St. Leonards, N.S.W.: Allen & Unwin, 1998.
8. Desai, Kiran. *The Inheritance of Loss*. New York: Grove Press, 2006.

ISSN : 2455-4219
(UGC-Care Listed)

आलोचन दृष्टि

Aalochan Drishti

An International Peer Reviewed Refereed Research Journal of Humanities

A Special Issue

Year - 06 Volume : 25-III December, 2021

प्रधान-संपादक
डॉ० सुनील कुमार मानस

संपादक
डॉ० योगेश कुमार तिवारी

प्रबंध-संपादक
श्री सुधीर कुमार तिवारी

© प्रकाशक :
संपादकीय / प्रकाशकीय पता :–
सृजनश्री न्यास
आजाद नगर, बिन्दकी, जनपद–फतेहपुर,
उ0प्र0–212635
ई–मेल : aalochan.p@gmail.com

मुद्रण :– जय ग्राफिक्स एण्ड कान्सट्रक्सन,
आई0टी0आई0 रोड़, फतेहपुर–212601 ।

सदस्यता शुल्क	एक अंक	वार्षिक	आजीवन
व्यक्तिगत	300	1200	10,000
संस्थागत	400	1500	15,000

I.Q.A.C. CSNC SOLAPUR

CONTENTS

Sr. No.	Paper Title	Page No.
1.	The effect of covid-19 on regional tourism: a case study of Panhala **Somnath B. Gaikwad**	1-5
2	Domestic Violence against Women: A Case Study of Wife Battering With Special Reference to Golakganj under Dhubri District, Assam **Topu Choudhury**	6-9
3	A Geographical analysis Growth and Distribution of Literacy rate in Solapur District **Dr. Rajesh Bhimrao Gavakare**	10-13
4	Measuring the research productivity of Indian Authors in Economics reflected at Elsevier during 2017-2021-A Study **Swapnil Wakade**	14-20
5	Demographic Pressure on Natural Resources: A case study of Pune city, Maharashtra **Dr. Asaram S. Jadhav**	21-24
6	Ground Water Quality Analysis: A Case Study of Karjat Town, Ahmednagar **Dr. Ankush Sahebrao Doke**	25-27
7	Influence of Mobile phone for E -learning among P G students of Goa **Dr. Sucheta Y. Naik**	28-33
8	Comparative Study of Test Automation Framework's for Web Application Testing **Dayanand Sharad Patil, Dr.Pramod Bajirao Pawar**	34-37
9	"Environmental impacts of Coal-Mines in Vidarbha Region of Maharashtra: A Geographical study" **Dr.Y. S. Nagarale**	38-42
10	Socio- economic Status of Livestock Farmers of Bhaini Badshah Pur, Hisar, Haryana: A Benchmark Analysis **Puja Devi, Gajender, Neelam Rani**	43-50
11	A Study of Recent Trends in Buying Behaviour of Two Wheeler Consumers with Special Reference to Nashik District **Mrs. Megha J. Khairnar, Dr. D. G. Belgaonkar**	51-56
12	Problems in Growth and Development of College Libraries in the context of the Fifth Law of Library Science **Mr. Ambadas Vasant Khilare, Dr. Deelip. D. Mestri**	57-60
13	Significance of the Provisions of Montréal Protocol 1987 for Phasing Down the Use of Ozone Depleting Substances **Dr. Umesh S. Aswar**	61-63
14	Dystopian Existence: An Ecocritical Analysis of the Hunger Games **Mr. Georgin M.T.**	64-66
15	Geographical Patterns of Human Migration in South Konkan Region of Maharashtra **R.L.Kore**	67-71
16	Atma Nirbhar Bharat Abhiyan: challenges **Dr. MOGALAPPA**	72-74
17	Impact of social media on Academic Performance on Students in Online Classes during COVID-19: An Empirical Study on Teachers' Perception **Chandra Sekhar Sharma**	75-79
18	Key of Agriculture Development and Water Management: Micro-Irrigation Technology **Asst. Prof. Chandrakant Bhupal Patil**	80-83
19	A Study of Diasporic Sensibility in the novel 'The Inheritance of Loss' **Dr. A.R. Mashal, B.N. Shelake**	84-86
* 20 ✓	"Brief Study on Indian Banking Sector – Challenges and Opportunities" **Professor Dr. A.N. Barbole, Mr. Girish Chandrakant Shinde**	87-90
21	Moral Decadence in Chinua Achebe's 'No Longer at Ease' **Mr. Vaibhav Sunil Bhalerao**	91-92

I.Q.A.C. CSNC SOLAPUR

"Brief Study on Indian Banking Sector – Challenges and Opportunities"

Professor Dr. A.N. Barbole[1] Mr. Girish Chandrakant Shinde[2]

[1]Principal, Chhatrapati Shivaji Night College of Arts and Commerce, Solapur
dranilbarbole@yahoo.com
[2]Research student, Department of Commerce and Management Chhatrapati Shivaji Night College of Arts and Commerce, Solapur
girishcshinde@gmail.com

Abstract

The Indian government's economic reforms, which began about two decades ago, have altered the terrain of various sectors of the Indian economy. The banking sector in India is no exception. As a result of economic reforms, this sector is undergoing significant changes. The banking business plays a vital role as one of the most important and widely used service sectors. With a population of over 120 million people, India is the world's largest economy. Today, the service industry accounts for half of India's GDP, with banking being the most popular service sector. The banking industry plays a critical role in accelerating social and economic development. Banks are critical to the economic growth of underdeveloped countries. This paper discusses the changing banking landscape, the impact of economic reforms, and the problems and opportunities that the Indian banking sector faces.

Keywords: Customer satisfaction; Banking Ombudsman; Reserve Bank of India (RBI). Economic Reforms, Information Technology, lifestyle, GDP, CRM , E-Banking, Customer Retention,

Introduction

India is one of the world's top ten economies, and its banking sector has enormous growth potential. Customers have embraced ATM, internet, and mobile banking in the last decade. The banking sector in India is currently worth Rs. 81 trillion (US$ 1.31 trillion). According to an industry estimate, it has the potential to become the world's fifth largest banking industry by 2020 and the third largest by 2025. Over time, the face of Indian banking has evolved. Banks are now using technology to reach out to the general public, allowing for easier contact and transactions via the Internet and mobile devices. A bank is a financial institution that offers consumers banking and other financial services. A bank is defined as a financial institution that performs basic banking services such as receiving deposits and making loans. Nonbanking institutions also provide certain banking services without having to meet the legal criteria of a bank. The financial services industry includes banks. A banking system is a system supplied by a bank that provides customers with cash management services and reports the transactions of their accounts and portfolios throughout the day.

Objective

The purpose of this paper is to explain changing banking scenarios, analyze the impact of liberalization, privatization and globalization, and consider the challenges and opportunities faced by state and commercial banks in changing banking scenarios. In addition, attempts are being made to understand the importance of Indian banks.

Research Methodology

This paper is the result of secondary data on the Indian banking sector, which is particularly relevant in the Indian context. To complete this, annual reports, various books, magazines, magazines were referred to, several reports on this particular area were reviewed, and internet surveys were conducted.

Review Of Literature

Bhai Lakshmi (2018) In this research paper, described the challenges and opportunities that exist in India's electronic banking system. She described customer satisfaction, privacy risk, processing technology, security risk, and declining internet penetration as the biggest challenges facing the banking sector. Meanwhile, untapped local markets, multiple channels, dignified customer service, and an increase in Internet users are the main prospects for e-banking. The author uses secondary data to explain the challenges and prospects of electronic banking in India.

Hasan et.al (2015) found that the main problems facing the Bangladeshi banking industry are poor assets, lack of governance, accountability and transparency, inadequate effective risk management, and Bangladeshi banks. explained about financial stability In this study.

I.Q.A.C. CSNC SOLAPUR

Manikyam (2014) explains changing banking scenarios, the impact of reforms, and analyzes the challenges and opportunities of state and commercial banks. They used secondary data in their research work to explain the current scenario of the banking sector. This article discusses challenges and opportunities such as high transaction costs, asset quality issues, IT revolutions, timely technology stratification, fierce competition, privacy and security, global banking and technology innovation. bottom.

A study by L. and Baban S. (2014) demonstrated the performance of the Indian banking system using secondary data based on the bank's net margin and market capital.

Sharma and Shekhar (2013) attempted to identify the overall mood, challenges and opportunities of the Indian banking sector in their dissertation. They said technology issues, local coverage, corporate governance, retail banking, competition, transparency and disclosure are the major challenges facing the banking sector.

Challenges Faced By Indian Banking Sector

According to the RBI Financial Stability Reports 2017, non-performing assets Indian Banking Industry Bad loans totaled approximately 10 lakh crores, which is equivalent to the GDP of 137 small countries around the world. Bad loans account for nearly 75% of all lending in public sector banks, making this a serious issue for the banking system. Threats from Cyberspace In India, cash accounts for 95 percent of all banking transactions. Cybercrime has become a huge danger to the Indian banking sector as the use of information technology, the internet, and smartphones has increased.

The banking industry should take steps to combat cybercrime. Bank robberies Another big issue confronting the financial industry is bank fraud. Banking fraud has increased by 19.6% to 5064 crore in the last five years.

Financial inclusion

In today's corporate world, financial inclusion has become a need. Whatever business houses generate must be scrutinised from a variety of angles, including environmental concerns, corporate governance, and social and ethical concerns. Apart from bridging the wealth gap, the poor people of the country should be given special attention in order to better their economic situation. In India, the Reserve Bank of India (RBI) has taken many steps to increase financial inclusion, including permitting no-frills accounts and GCCs for small deposits and loans.

Employees' Retention

In the previous ten years, the banking business has changed dramatically, transitioning from transactional and customer service-oriented to a more aggressive one where revenue competition is paramount. Long-serving banking staff are becoming disillusioned with the industry and are generally unwilling to meet new standards. Employee morale declines, resulting in lower revenue. Because of the intimate ties that exist between employees and clients, removing those personnel might result in the loss of crucial customer relationships. Employee retention is a challenge for the banking business at all levels, from tellers to executives to customer service personnel, because competition is always moving in to hire them away.

Intense Competition

The Reserve Bank of India and the Indian government kept the banking industry open to private sector and foreign banks. Foreign banks were also allowed to set up shop in India, either as subsidiaries or as branches. Many new participants have entered the market as a result of the decreased entry barriers, such as private banks, foreign banks, nonbanking finance companies, and so on. The hi-tech revolution has been led by foreign banks and new private sector banks. In order to survive and expand in a highly competitive climate, banks must provide timely and efficient customer service, which necessitates customer-centric policies and procedures.

Global banking

Domestic businesses face hurdles as a result of globalisation because they must compete with global players. When we look at the Indian banking industry, we see that there are 36 foreign banks functioning in the country, posing a significant challenge to both nationalised and private sector banks.

Social and Ethical Aspects

Some banks take on the burden of bearing the social and ethical aspects of banking on their own initiative. Commercial banks face a difficult task in incorporating these considerations into their operations. Commercial banks are meant to help groups that have social interests in addition to profit maximisation.

I.Q.A.C. CSNC SOLAPUR

Timely Technological up gradation
Electronic transfers, clearings, and settlements have already helped to cut translation times. To keep up with the competition, banks must embrace technology and enhance their offerings..

High Transaction Costs
The high transaction cost of carrying non-performing assets on the books is a key concern for the banking industry. Banks' operational efficiency was strained as a result of the expansion, and non-performing assets (NPAs) accumulated in their loan portfolios.

Opportunities In Banking Sector
Despite many problems, there are numerous opportunities that empower the banking industry. Introducing new services: Ebanking, cash transfers, and electronic bill payments are just a few of the innovative services and methods available in the banking business. These services speed up transactions and are simple to use. These mergers provide up new growth opportunities for the banking sector. Payment banking was introduced. The RBI has introduced a new form of bank called a payment bank. These banks are unable to receive additional deposits from consumers, although they do offer services such as ATMs, debit cards, credit cards, and mobile banking. These banks handle public utility bills. They are unable to provide public loans or cards. Rather than regular banking, these banks offer quick services. Digital literacy: The Indian government launched the National Digital Literacy Mission with the goal of increasing digital literacy skills in the country by 2020. This stage will aid in the rural public's understanding of the benefits, functions, and procedures used by various banks.

Competitive Advantage
Banks can get a competitive advantage over other financial competitors by implementing e-banking. Reductions in operational costs through e-banking, access to new areas, and strong customer relationships are just a few of the advantages. Rural market untouched Around 70% of the population in rural areas is unaware of banking transactions. For public or private banks, this industry may present significant prospects. These banks should offer their services to rural residents in order to engage with new customers and capture a significant portion of the financial sector. Differentiation of products Indian banks bolster their positions by offering a variety of services to their clients. Banks can increase their earnings and lower their costs by paying attention to customer preferences.

Rural Market
Banking in India is mostly mature in terms of supply, product range, and reach, while private sector and international banks still face challenges in reaching rural India. In terms of asset quality and capital adequacy, Indian banks are thought to have clean, strong, and transparent balance sheets when compared to banks in similar economies in the area. As a result, some nationalised and private sector banks have pursued inorganic development strategies to address potential issues in India's banking industry.

Revolution of Information Technology
Technology is the key to satisfying all consumer segments, from retail customers to corporate and government clients, providing ease and operational efficiencies. Because of the increasing sophistication, adaptability, and complexity of product and service offerings, effective use of technology is crucial for controlling business risks. To reach and maintain high service and efficiency standards while being cost-effective and generating sustainable returns to shareholders, it is critical to develop or acquire the correct technology, deploy it optimally, and then leverage it to the fullest extent possible. Early technology adopters gain a considerable competitive edge. As a result, managing technology is a major concern for the Indian banking industry. In terms of IT capabilities, there are significant differences between banks; the sector as a whole requires improvement.

Industrial Development
The banking sector has numerous prospects as a result of changes in Indian industry and government, as well as India's connectivity with global markets. Companies and governments are increasingly looking for high-quality banking services to help them run more efficiently. Companies strive to provide better customer service and maximise shareholder returns, while governments strive to improve public service quality. India's internationalisation allows banks to serve Indian enterprises' cross-border demands as well as multinationals' India-related needs..

Conclusion
Serving India's vast and diverse market is the banking industry's greatest challenge. Companies have shifted their focus from product to customer. banking will be more successful in satisfying their

I.Q.A.C. CSNC SOLAPUR

clients' needs if they better understand them. To address the aforementioned issues, Indian banks must reduce the cost of their services. Product diversification is another area where problems can arise. Apart from standard banking services, Indian banks must embrace product innovation in order to compete in a wide range of markets. Upgrading technology is an unavoidable part of dealing with problems. Consumer awareness is substantially higher side in recent years.

The Indian banking sector is undergoing significant changes in order to provide better services to customers, and these problems highlight the need to reconsider regulations and strategies.

References :

1. Banking and Financial Services in India, New Century Publication, New Delhi 1st Edition, 2003.
2. Banking Ombudsman Scheme, 2005 available at http://www.rbi.org.in
3. Performance Evaluation of Banking Ombudsman Scheme in the Indian Banking System Dr. V. Darling Selv Volume : 2 | Issue : 6 | June 2013 • ISSN No 2277 – 8160
   Bhaskar,P. V (2004), "Customer service in banks", IBA Bulletin,Vol.36,No.8, pp. 9- 13.
4. Ganesh, C., & Varghese, M. E (2003), "Customer service in banks: An empirical study", Vinimaya, Vol.36(2), pp.14-26.
5. Goyal, S., & Thakur, K. S. (2008), "A study of customer satisfaction public and private sector banks of India", Journal of Business Studies, Vol.3, No.2, pp.121-127.
6. Dr. Tejinderpal S(2011), "Redressal of customers' grievances in banks: A study of bank ombudsman's performance in India", Vol. 2, No.6, pp.84-90.
7. Uppal, R. K. (2010), "Customer complaints in banks: Nature, extent and strategies to mitigation", Journal of Economics and International Finance,Vol. 10, pp.212-220.
8. AnatoligG.Goncharuk (2012) " Banking Sector challenges in Research"
9. Dr.Krishna A. Goyal And Vijay Joshi(2014) "Indian Banking Industry: Challenges and Opportunities. International Journal Of Business Research &Management, vol.3Issue1,18-28.
10. Dr.K. RatnaManikyam (2014) Indian Banking Sector – Challenges &Opportunities. International Journal Of Business & Management Vol.16 Issue 2,52-61.
11. Mrs.MadhuaAyachit,ICT innovation In Indian Banking Sector-trends &challenges, IOSR-journal Of Business & Management 21-27.
12. Wikipedia contributors. (2018, September 17). Banking in India. In Wikipedia, The Free Encyclopedia. Retrieved 14:43, September 19, 2018

I.Q.A.C. CSNC SOLAPUR